

ABDULLA ULUG'OV,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari nomzodi, professor.*

HASSOS SHOIR

Rauf Parfining she'rlari kishini mahzun, o'ychan qilib qo'yadi. Bu shoirning she'rlari boshqalarnikiga unchalik o'xshamaydi. Uning she'rlari Abdulla Oripov she'rlari singari jarangdor yoki Erkin Vohidov she'rlari kabi mayin, muloyim hazillarga yo'g'rilgan emas. Shunday bo'lsa-da, Rauf Parfi she'rlaridan daf'atan ko'ngilning tub-tubiga yetib boradigan allaqanday sirli ohang eshitiladi. Bu g'aroyib ohang ko'ngilda harakatsizlikdan to'ng'ib yotgan tuyg'ularni titratib yuboradi va ayni holat kishiga xush yoqadi. O'sha paytda odam o'ziga boshqa barcha narsalardan ko'ra so'zlar ko'proq ta'sir ko'rsatishini his qiladi. Rauf Parfi she'rlarini o'qiganda, tinglaganda odamzod so'z ohangidan, uning ma'no olamidan bahra olib, hayot kechirishi oydinlashadi.

Rauf Parfi she'rlarining aksariyat shoirlar she'rlaridan alohida farqli jihati shundaki, ularni oddiygina qilib izohlab, tushuntirib bo'lmaydi. Agar shu ishga kimdir jazm etsa, u har qanday zukko shorih – sharhlovchi bo'lmasin, uning eng teran fikrlari, eng sara so'zlari ham Rauf Parfi she'rlarini, rosti, bo'g'ib qo'yadi. Har qanday adabiyotshunos, munaqqidning bu shoir she'rlari to'g'risidagi mulohazalari ularni asl jozibasidan mahrum etib, jo'nlashtirib xiralashtiradi. Odamda shunday hollar borki, ularning nima, qanday hodisa ekanligini anglashga aql ojizlik qiladi. Chunki ayni hollar mantiq qoliplariga sig'maydi. Bu hollar qalb bilan his etiladi. Har qancha urinib, tishiganda ham ularni sharhlab, izohlab, boshqalarga tushuntirib bo'lmaydi. Rauf Parfi she'rlarida har bir odamda kechadigan ana shu sirli kayfiyat, holat qalamga olinadi. Ana shu jumboq bois bu shoirning she'rlari kishini mahzun va o'ychan qilib qo'yadi. Chunki o'quvchi, tinglovchi Rauf Parfi she'rlari ta'siriga tushganida, albatta, kayfiyatida allaqanday o'zgarish sezadi va ruhiyatidagi bu kutilmagan holat sababini anglashga urinadi. Shunda uning yuz-ko'zida bezovtalanish, norozilik emas, balki mayin tabassum paydo bo'ladi. Bunday tabassum esa odam o'zidagi shu paytgacha sezmagan yangi jihat, avval payqamagan yangi xususiyatni daf'atan bilib qolganida paydo bo'ladi. Chunki ayni ko'rinishdagi shirin tabassum qalbning tub-tubidan qalqib chiqadi. Kutilmaganda, dabdurustdan o'zini namoyon qiladigan bu tanqis tabassum kishining o'ziga ham, boshqalarga ham xush yoqadi. Bu g'aroyib holat ko'pincha san'at asarlarida insonning muayyan paytdagi ruhiy holati shoirona tasvirlanganidan ta'sirlanish tufayli tug'iladi.

Rauf Parfi o'z she'rlarida ruhiy holatni aniq va ta'sirchan ifodalaydigan eng munosib so'zlarni qo'llaydi. U shoir sifatidagi ana shu xususiyat bilan boshqa qalamkashlardan alohida ajralib tura-di. Rauf Parfi boshqalarga o'z ta'sirini o'tkazadigan she'rlari xususida, jumladan, "Yoshlik zangori fasl..." to'g'risida fikr bildirib: "Bilasizmi, hech bir shoir butun boshli she'rni to'satdan topolmaydi. Qandaydir bir go'zal satr keladi avval. Sehrli satr. Qolgan gaplar shu sehr atrofiga jamlanib, she'r to'qiladi. Men, masalan, shunaqa o'ylayman. Ushbu she'rimda ham dastavval "Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim..." misrasi miyamga kelgan. "Juda qo'rqib ketganman", – deydi Rauf Parfi.

Rauf Parfining she'r to'g'risidagi bu kabi mulohazalaridan, "Tarjimai holim"dagi o'z ijodi haqidagi fikrlaridan she'r shoirning ruhiy olami, uning ma'lum paytdagi kayfiyati muhsuli ekanli-gi anglashiladi. U bu to'g'risida: "She'r yozish – shaxsiy ish. Va, shuningdek, ba'zan uning yozi-

lish sababini, xususan, kimga bag'ishlanganini sir tutishga to'g'ri keladi" deydi (O'sha manba. – 7-bet). Shoirning qayd qilishicha: "she'r nima uchun yozilganini ichidagi detallardan bilib olishingiz mumkin" (O'sha manba. 9-bet). Demak, she'rdagi detallar uning "tarjimai holi"ni ochiqalaydi. She'rning mazmun-mohiyatini bilish uchun birinchi navbatda, undagi eng muhim nuqtalar – detallarga e'tibor qaratish kerak. Detaillar shoirning maqsadini idrok qilish, she'rning g'oyasini anglash uchun kalit vazifasini bajaradi. Chin she'r esa doim qulflog'lik turadigan va hech qachon tugab bitmaydigan ma'nolar xazinasini, deb ta'riflanadi.

Rauf Parfi she'rlarining lirik qahramoni hech qachon g'azablanmaydigan, hech kimdan arazlamaydigan, hech bir insonni ranjitmaydigan odamlarning mujassam timsoliga o'xshaydi. Bunday odamlar esa, barcha yaxshi biladiki, hayotdagi har bir hodisani Alloh irodasi natijasi, Uning amri tufayli deb biladi. Ayni toifadagi kishilar hayotda hamisha kam bo'lsa-da, hamma zamonda topiladi. Ular nimadandir diqqati oshib, yuragi siqilganida ham boshqalar singari isyon qilmaydi, kimlarnidir ayblab, arz-dod etmaydi, qahrini, g'azabini jilovlab, ichidagi isyonni yashirish uchun o'zida kuch topa oladi. Ko'p shoirlarning she'rlarida lirik qahramon otashin, kurashchan odamlar obrazi ekanligi aniq bilinib turadi. Masalan, G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan", Hamid Olimjonning "Qo'lingga qurol ol!" she'rlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Zamonaviy she'riyat vakillaridan Shavkat Rahmon, Usmon Azim she'rlarida ham bu holat yaqqol kuzatiladi. Bu shoirlarning lirik qahramoni o'zidagi norozilik, g'alayonni jo'shib, hayqirib aytadi va bundan zaavqlanadi. Rauf Parfi lirik qahramonida esa aksincha holat kuzatiladi. U o'zga garchi aybdor bo'lsa-da, ayblashni, malomat etib, unga ta'na toshi otishni o'ziga munosib ko'rmaydi. Bu shoirning lirik qahramoni boshqalarning holi, ahvolini anglamaslik johillikdir, deb biladi. O'zgalarga, ayniqsa, raqib, dushmanga bunday munosabat esa teran fikrlashdan, dunyoqarashning kengligidan, hayotdagi har bir hodisa Alloh izn-u irodasi tufayli ro'y berishiga chin dildan ishonishdan, qalbda insonga muhabbat va ishonch hissi barq urib turishidan kelib chiqadi. Berahm odamlar, o'z-o'zidan ayon, raqib-u dushmanlariga shafqat ko'rsatmagani kabi o'z yaqinlarini ham aslo ayamaydi. Ular o'zlarining xato, kamchilik, nuqson, gunoh va jinoyatlarini boshqalar boshiga ag'darishdan andisha qilishmaydi. Bu toifadagi kimsalar garchi sezdirmaslikka urinsa-da, ich-ichidan "changalzor qonuni"ni ma'qullab, unga amal qilib yashashadi. Bunday aqidaga ko'ra – kim kuchli bo'lsa, o'sha haqli. Tabiati, fe'l-atvorida ayni xildagi ishonch hissi ustuvor kishilarda andisha, hayo hissi zaif bo'ladi. Shu bois ular: "Bu ishim to'g'risida odamlar nima der ekan?" deb o'ylamaydi, hech qachon o'ziga o'zi bunday savolni bermaydi. Faoliyatini shu tarzda taftish qilmagani uchun shaxsiy manfaati yo'lida har qanday pastkashlikdan tap tortmaydi, o'zining huzur-halovati uchun har qanday tubanlikka qo'l urishdan qaytmaydi.

Rauf Parfi lirik qahramoni borliqqa hayratlanib qaraydi. Unga butun borliq, undagi narsa-hodisalarning har bir ko'rinishi, eng kichik hujayrasi go'zallik manbai bo'lib tuyuladi. Shoirning quyidagi she'ri uning qalbidagi cheksiz hayratdan va hayotga adoqsiz muhabbatdan darak beradi:

*"Yaproqlarda shamol o'ynar;
Suv mavjida o'ynar shamol.
Sarin shamol nima so'ylar;
Yuragida qanday xayol?
Derazamni chertadi u,
Tiqlirlatar eshigimni.
Orom bilmas, bilmas uyqu.
Uyg'otadi kelib meni.
Sochlarimga qo'nar shamol,*

*Shamol qo'nar ko'zlarimga.
Qo'shiq, ertak aytib xushhol,
So'ngra qaytar izlariga.
Xayr, shamol, xayr, shamol,
O'ynab-o'ynab kelgin yana.
Menga atab bir qo'shiq ol,
Ola kelgin bir afsona".*

Rauf Parfining shamolga bu qadar hayratlanib qarashi, unga bu darajada o'ylanib boqishi bosh-qalarni ham shamol to'g'risida mulohaza yuritishga undaydi. "Yaproqlarda shamol o'ynar..."ni o'qigan, tinglagan kishi daf'atan o'zi shu paytgacha shamol nima ekanligi to'g'risida o'ylab ko'rmagani, uni kuzatmagani xususida fikr yuritib, o'zining holidan ajablanib qoladi. Rauf Parfi she'rlari tuyg'ularga shu tarzda ta'sirini o'tkazib, kishining fikrlashini faollashtiradi.

"Sabr daraxti" muallifi tabiatga insonni nafaqat oziqlantiradigan, boqadigan, balki uni zavqlantiradigan, hayratlantiradigan muhim manba, deb qaraydi. U tabiat odamlarning tuyg'ularini tiniqlashtiradigan, hislarini quvvatlantiradigan birdan-bir asos, bebaho tayanch, deb ta'kidlaydi. Rauf Parfi o'zining ushbu ishonchini "Shoir" she'rida shunday izhor qiladi:

*"O, ona tabiat, ma'yus onajon,
Sirli bu zavq aro sirqiraydir tan,
Oxiri o'ldirar meni hayajon,
Boisi ne, aytolmasman daf'atan.
O, ona tabiat o'ylayman seni,
Tinglayman, olamning shivirin takror.
Bandi maskaniga chorlaydi meni,
Kibor cho'qqilarda muzlagan bahor.
Mungli tovushiga osurman quloq,
Dovdir majnunona xayolga asir..."*

Tuyg'ularga ta'sirini o'tkazib, o'ylashga undash, hayot hodisalari haqida mushohada qilishga rag'batlantirish she'r misralaridagi so'zlarda sehlash kuchi, ularda o'z aurasiga tortish quvvati mavjudligidan dalolat beradi. Odam esa fikr yurita boshlaganida xayolan qandaydir ishni qilishga kirishadi. Insondagi bunyodkorlik ham, vayronkorlik hissi ham uning ongida tug'ilgan fikrdan o'sib chiqadi. Borliqqa beparvo qarash, tabiatga loqayd, hissiz boqish, undagi go'zallik jozibasini anglamaslik esa johillikning keng tarqalgan bir ko'rinishidir. Rauf Parfi "Shabnam" she'rida odamlarni ana shu "kasallik"dan saqlanishga, u bilan og'rib qolmaslikka da'vat etadi. Undan joy olgan quyidagi to'rt misradan shunday ma'no anglashiladi:

*"Umring juda qisqa bo'lsa ham,
Dunyoga shaffoflik bilan to'lasan.
Sen jamiki ko'zlarga malham,
Iliq tabassuming bilan o'lasan".*

"Shabnam" singari she'rlar G'afur G'ulom, Hamid Olimjon she'rlaridan farqli holda, kishining ong ostiga ta'sir o'tkazadi. Ya'ni ularda odamlarni hodisalarni kuzatish va ular to'g'risida fikr yuritishga undash asosiy maqsad qilib qo'yiladi. "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"ga

o'xshagan she'rlarda esa o'ylash, mulohaza qilishga emas, kurashish, yengish, zafar quchib, g'olib bo'lishga da'vat etiladi. Bunday she'rlar ehtirolarni qo'zg'ash, kimlarningdir atrofiga jamlanib, ularga ergashishni tashkil etish maqsadida bitiladi. Ijtimoiy zarurat taqozosi bilan maydonga keladigan ayni xildagi she'rlar, qo'shiqlar, plakatlar, filmlar ham hayotda muhim ahamiyat kasb etib, o'z "vazifa" sini bajaradi.

Shoirning yuqorida e'tibor qaratilgan she'rlari "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"dan tamoman farq qilishini har qanday kishi darhol payqaydi. G'afur G'ulom, Hamid Olimjonning ushbu she'rlari urush davri voqeligini anglatishga qaratilgan. Buni bilish uchun adabiyot olamidani xabardor bo'lish, so'z san'ati muhibi sifatida hayot kechirish shart emas. Chunki "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"da muayyan fikr ta'sirchan tarzda shoirona ifodalanadi. Rauf Parfi she'rlarida esa aniq bir fikr ochiq aytilmaydi. Ya'ni ularda qandaydir ishni ado etishga chaqirilmaydi, nimanidir bajarishga da'vat etilmaydi. "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Shabnam"da G'afur G'ulom, Hamid Olimjon she'rlaridan farqli holda, o'quvchiga shoir o'z tuyg'usini taqdim qiladi. Ammo bunday tuyg'u, bu holat aynan shoirning o'ziga tegishli emas. Ular boshqa kishilarning hayotida ham ko'p kuzatiladi. Lekin hamma ham o'zidagi ana shu tuyg'u, holat, kechinma, kayfiyatni xuddi "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..."dagidek bayon etib berolmaydi. Rauf Parfi tuyg'ular suratini chizib, kechinmalar manzarasini aks ettiradi. Bunday noyob iqtidor sohiblari "hassos ijodkor" deb ta'riflanadi. Ayni xildagi ijodkorlar nafaqat shoirlar, adiblar orasida, balki musavvirlar, xonanda, hofizlar orasida ham juda kam uchraydi.

She'r, doston bitadigan, hikoya, qissa, roman, drama yozadigan, kuy bastalaydigan, qo'shiq kuylaydiganlar barcha zamonda ko'p bo'ladi. Ammo o'z sohasida hammadan alohida ajralib turadigan, ustunligi yaqqol bilinadigan ijodkorlar barcha davrda ham ko'rinavermaydi. "Sabr daraxti" to'plami Rauf Parfida xuddi Abdulla Oripovniki singari favqulodda shoirlik iste'dodi mujassamligini namoyon etadi. Lekin uning she'rlari O'zbekiston Respublikasi davlat madhiyasi muallifi yozganlaridan farqlanib turadi. "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..." Erkin Vohidovning she'r, qasida, dostonlariga mutlaqo o'xshamasligini ham she'riyat ixlosmandlari yaxshi bilishadi.

Zamonaviy o'zbek adabiyoti namoyandalaridan bir Asqad Muxtor "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..." muallifi ijodiga xos ana shu jihatga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratib: "Shu she'rlarni o'qib, o'zingizga savol bering: o'zbek shoirlaridan kimning she'rlarini eslatadi? Hamid Olimjonni? Balki Usmon Nosirni? Amin Umariy-chi? Yaqin emasmi? Yo'q, men bu savolga aniq javob berolmayman. Rauf Parfi, menimcha, hech kimnikiga o'xshamagan ovoz bilan kuylay boshladi. Bunday hodisa she'riyat uchun juda qimmat. Bunday shoir ijodining boshidanoq she'riyatga yangi bir rang, sarin bir nafas qo'sha boshlaydi. Ma'lumki, har bir milliy she'riyat rang-barang, o'ziga xos talantlarga qancha boy bo'lsa, u shu qadar katta emosional kuchga ega bo'ladi" deb ta'kidlagan edi.

Aksariyat shoirlarning maqsadi har bir she'rida aniq bilinib turadi. Bunday she'rlarni bir marta o'qiganda, bir marta eshitganda muallif nima demoqchi ekanligini anglab olsa bo'ladi. Rauf Parfi she'rlari esa ulardan keskin farq qiladi. Ayonki, hamma odam ham ko'rgan-kechirgan, his qilganlarining barchasini boshqalarga aniq-tiniq yetkazib, aytib berolmaydi. Masalan, qishda yoqqan qorni hamma ham ko'rib kuzatadi va o'sha paytda allaqanday mahzun bo'lib qoladi. Yoki bahor chog'ida bog'larda daraxtlar chappar urib gullagani, qir-adirlar yashillikka burkanib, qip-qizil lolalar bilan yal-yal yonganini ko'rganida har qanday kishining qalbi quvonch hissiga to'ladi. Lekin qor yog'ayotganini kuzatganida xayoliga nima uchun xotiralar bostirib kelishi, negadir kimnidir sog'inib eslashi yoki bahorning maftunkor manzarasi kishi qalbiga surur olib kirishini o'zgalarga osongina ma'lum etib bo'lmaydi. Rauf Parfi o'z she'rlarida inson ichki olamidagi ana shu sirli holatni quyidagi tarzda qalamga oladi:

*“Derazamga uriladi qor,
Jaranglaydi jarangsiz kumush.
Derazamga uriladi qor,
Qor singari oppoq bo‘ldi tush.
Bir ajoyib qor yog‘ar bu kech,
Uchib tushar mening yonimga.
Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga...”*

Ushbu she‘rda lirik qahramon o‘zining qor yog‘ayotgan paytdagi holati, kechinmasini bayon qiladi. She‘r bag‘ridagi ikki misra – “jaranglaydi jarangsiz kumush” hamda “qor singari oppoq bo‘ldi tush” alohida bo‘rtib, unga bezak bo‘lib turadi. His qilgan kishiga bu she‘rdan yog‘ayotgan qor zarralarining derazaga chitir-chitir urilishi eshtiladi. She‘r matnida qor kechqurun yog‘ayotgani, shoir tabiatning bu ajib hodisasini ko‘rib kuzatayotgani va shunda daf‘atan kimnidir eslab ketgani hamda o‘zining ushbu holidan ajablangani anglashiladi.

Mazkur she‘rni har kim o‘zining saviyasi darajasi, kayfiyati holatiga ko‘ra har xil tushunib, turlicha talqin qiladi. Eng muhimi, bu she‘r ham shoirning boshqa she‘rlari kabi so‘z san‘ati muhibining o‘z botiniga qarashiga turtki beradi. Insonning o‘z ichki olamiga safar qilishi uchun bu shoirning she‘rlari vositaga aylanadi. Albatta, Rauf Parfining yozganlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov yoki Muhammad Yusuf bitiklari singari barcha bir o‘qishdayoq, bir bor eshitgandayoq tushunadigan she‘r emas. Shuning barobarida ular juda murakkab boshqotirma ham emas. Rauf Parfi she‘rlari harakatsizlikdan to‘ng‘ib, karaxt bo‘lib yotgan tuyg‘ularga dabdurustdan o‘z ta‘sirini o‘tkazadigan salmoqqa ega. Shu bois ular hech kimni – she‘r muhibini ham, adabiyot olamidan uzoq kishilarni ham hech qachon befarq qoldirmaydi.

Ilohiy kitoblarda ham, donishmandlardan meros bo‘lib qolgan manbalarda ham hayotda ro‘y beradigan barcha hodisalar Allohning irodasi tufayli sodir bo‘lishi aytiladi. Ya‘ni, hamma narsa Allohning amri bilan keladi va unga qaytadi, deyiladi. Rauf Parfining tuyg‘u, holat, kayfiyat manzarasi chizilgan she‘rlari ham bu haqiqatni tasdiqlaydi. Shoirning biz e‘tibor qaratgan “Shabnam”, “Yaproqlar shamol o‘ynar...”, “Derazamga uriladi qor...” va boshqa ko‘pgina she‘rlari har gal o‘qiganida kishiga ajib tuyg‘u taqdim etadi. She‘rdagi so‘zlar bag‘riga joylangan bu tuyg‘u oradan qancha yillar o‘tsa-da, eskirmaydi, tugab bitmaydi. Aksincha kuch olib, quvvati ortib boradi. O‘quvchi shoirning ayni she‘rlarini ancha “katta tanaffus”dan so‘ng o‘qiganida bu o‘zgarishni, albatta, payqaydi. Ya‘ni avval o‘qigan she‘rlari endi unga yanada kuchliroq ta‘sir o‘tkazib, tuyg‘ularini tiniqlashtirayotgani, ko‘ngli sarhadlarini kengaytirib, fikri, qarashlarini teranlashtirayotganini beixtiyor sezadi va o‘zidagi bu holat unga juda xush yoqadi. Odam qo‘shiq, kuy, she‘rdan ta‘sir lanib, undan tuyg‘u olganida uning vujud, ruhiyatida shunday o‘zgarish sodir bo‘ladi.

Havo, suv, oziq-ovqat kishilarning moddiy, san‘at asarlari, jumladan, she‘r esa ularning ma‘naviy ehtiyojini qondiradi. Har bir kishi, qaysi zamonda, qanday makonda yashashidan qat‘i nazar, o‘zining ana shu ikki ehtiyojini qondirib, hayot kechiradi. Shu bois kuy, qo‘shiq, she‘r – san‘atning barcha turi odamlar e‘tiborini o‘ziga tortadi. Chunki ular hayot hodisalari haqida ham, ijodkorning azob-uqubatlari bilan to‘la murakkab shaxsiyati xususida ham, har bir kishining o‘zi to‘g‘risida ham uncha-muncha narsa aytadi va o‘ylatib qo‘yadi. Xususan, Rauf Parfi she‘rlari odamni o‘tmish voqeligi, zamona o‘zgarishlari va o‘zining shaxsiy turmushi, fe‘l-atvoridagi o‘ziga xos jihatlarga nisbatan qiziqish hissini uyg‘otadi. Ana shu qiziqish odamni lanjlik “kasal” ligi bilan og‘rishdan saqlab turadi. Bu kasallikka chalinganlar hayotdagi hamma narsaga loqayd, befarq qaraydi. Boqimandalik kayfiyati ana shu loqaydlik, befarqlikdan kelib chiqadi. Kishilarning faol

turmush tarzi esa jamiyat taraqqiyoti uchun muhim asosdir. Har bir odamning shaxsiyati ravnaqi uchun ham, mamlakat har jihatdan yuksalishi uchun ham mustahkam poydevor sanaladigan faol turmush tarzi tiniq tuyg'ulardan oziqlanadi. Teran o'y-fikrlar tiniq tuyg'ular zaminida yuzaga keladi. Rauf Parfi she'rlari qalbdagi turli tuyg'ular hosil qilib, kishida bir-biri bilan zanjir xalqalari kabi tutashib ketadigan o'y-mushohadalar uyg'otadi. Ularni o'qiyotganida va undan keyin o'quvchi o'ziga o'zi savol berishga kirishadi. Kutilmaganda boshlangan ushbu ichki muloqot bir-biriga zid fikrlar, keskin e'tirozlar bilan kechadi va odam daf'atan o'zidan qanoatlanish-qanoatlanmasligini bilmasdan qoladi. "Shafaq", "Derazamga uriladi qor...", "Yaproqlarda o'ynar shamol..." singari she'rlarning ahamiyati ular kishilarda ana shunday istak hosil qilishi hamda faol fikr uyg'otishi bilan belgilanadi. San'at asarlari odamlarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatgani va ularni hayot hodisalari haqida, o'z shaxsi, shu paytgacha qilgan ishlari, endi nima qilishi kerakligi to'g'risida xayol surishga, mulohaza yuritishga rag'batlantirgani tufayli qadrlanadi. San'at asarlari qalbga ta'sir o'tkazib, fikrlashga, mushohada yuritishga undash orqali tuyg'u va fikr bir-biri uchun butkul begona, yot narsa emasligi, ular danak ichidagi yalakat mag'iz singari yaxlit bir narsa ekanligi, shu bois bir-biriga vobasta fikr va tuyg'uni o'zaro qarama-qarshi qo'ymaslik zarurligidan ogohlantiradi. Chunki har bir o'quvchi "Yaproqlarda o'ynar shamol...", "Derazamga uriladi qor...", "Shabnam" muayyan paytda kechgan tuyg'ular ifodasi ekanini darhol sezadi va unga lirik qahramonning kayfiyati, holatidan, ozdir-ko'pdir, nimadir, albatta, "yuqadi".

"Derazamga uriladi qor...", "Yaproqlarda o'ynar shamol" ham, shoirning boshqa she'rlari ham insonning g'aroyib tabiati, har bir kishining o'zida mavjud sezilmas jumboqlardan so'zlaydi. Masalan, biz e'tibor qaratgan she'rlar ("Shabnam", "Yaproqlarda o'ynar shamol...", "Derazamga uriladi qor...") hamma ko'p bor ko'rib kuzatgan, lekin shu paytgacha ko'rgan ana shu hodisalar: shamol esgan chog'da yaproqlarning tebranib o'ynashi, yog'ayotgan qorning derazaga chitir-chitir etib urilishi, shabnam yaproqlarda turgan shunchaki bir suv tomchisi emas, balki ko'zlarga malham ekanligini anglamaganidan hayratga tushadi. Ana shu hayrat hissi qalbga ajib zavq berish barobarida, ong ostiga borliqning har bir hodisasi bag'riga cheksiz sir-sinoat, jumboq joylangani to'g'risidagi ma'lumot yetkazadi. Ong ostida zarra-zarra yig'iladigan bu tuganmas xazina odamlarning shaxsiy-intim hayoti, ijtimoiy faoliyatiga ta'sir o'tkazib, ularning borliqqa munosabati, boshqa kishilar bilan muomala-alohasiga alohida mazmun beradi.

Rauf Parfi she'rlari har bir odam uchun asosiy jumboq uning o'zi ekanidan, insonning o'zi to'g'risida bilganlaridan ko'ra bilmaganlari ming chandon ko'pligidan xabardor qiladi. Masalan, o'quvchi "Shabnam"dan shoir e'tibor qaratgan tabiat hodisasi shunchaki yaltiragan suv tomchisi emas, balki ko'zlarga quvonch hissini hadya qiladigan shaffoflik ekanini bilib oladi. Odam esa tevarak-atrofidagi, borliqdagi hodisalar to'g'risidagi bilimni muttasil boyitib borish orqali o'zini anglay boshlaydi. O'zini bilish, o'zini idrok etish behad og'ir, g'oyat mashaqqatli jarayon bo'lib, unga dabdurustdan erishib bo'lmaydi. Har bir kishi umr bo'yi shu yo'lda yurib, o'ziga ato qilingan hayot manzilini yashab o'tadi. O'zini anglash odamdan juda ko'p narsalarni bilishni talab qiladi.

"Shabnam"da ham, "Yaproqlarda o'ynar shamol..."da ham lirik qahramon qalbida jo'sh urgan zavq hissi ifodalanadi. Shoirning boshqa she'rlarida ham ayni his barq uradi. Rauf Parfining ak-sariyat qalamkashlardan shaxs sifatidagi ustunligi, uning shoir sifatidagi ijodining afzalligi shundaki, u hayot hodisalariga zavqlanib qaraydi. Uning ijtimoiy-siyosiy mavzudagi, mamlakat mustaqilligi, Vatan ozodligi, millat hurligi, inson qadri yoki muhabbat iztiroblari to'g'risidagi she'rlari ham lirik qahramon qalbidagi kuchli ehtiros, jo'shqin zavq hissiga asoslanadi. Shoirning she'rlari kuchli ehtiros, jo'shqin zavq hissi ifodasi bo'lgani uchun ham hech kimni befarq qoldirmaydi. "Sabr daraxti"dagi she'rlar barcha estetik didi, ma'naviy saviyasi, dunyoqarashi darajasiga muvofiq tuyg'u, his-hayajon hissi taqdim qiladi.

“Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlar Rauf Parfi lirik qahramoni o‘zini o‘zi maqtashdan hayo qilishi, boshqalar ham uni madh etishini hech istamasligi, g‘iybat, malomatni xush ko‘rmasligi, yolg‘on gapirish, aldashdan uyalishini ayon etadi. Bunga “Baxt va tashvish”, “Shoir” va boshqa she’rlar yorqin misol bo‘la oladi. Har bir kishi ayni haqiqatga aniq ishonch hosil qilish uchun ushbu she’rlarni o‘zi o‘qib ko‘rsa, albatta, shunday xulosa chiqaradi.

Rauf Parfi “Shabnam”da ham, tabiat mavzusidagi boshqa she’rlarida ham manzara ustasi – go‘zallik musavviri bo‘lib ko‘rinadi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi:

*“Shovullaydi shamol, uvlaydi,
Na tinim bor; na uyqu unda.
Alamini yoza bilmaydi,
Shodligini etolmas udda.
Nima qilib qo‘yding, quyosh,
Nima qilib qo‘yding?
Eritib yubording-ku suv qilib, qurmag‘ur;
Takrorlanmas mo‘jizani darchamda.
Shivirlaydi oyog‘imda yashab o‘tgan xazonlar,
Ko‘zlarimga igna yanglig‘ sanchilmoqda mezonlar.
Huvillagan qishloq uzra quyuq tuman cho‘kmoqda,
Yiroqlarda nay ko‘nglini so‘nggi bora to‘kmoqda.
Dala bo‘m-bo‘sh, ko‘milgan unga savollar,
Faqatgina kezib yurar, izg‘ib yurar shamollar.
Faqatgina ko‘rinadir kuygan daraxt mung‘ayib,
Qayda qoldi mangu bahor, qayga bo‘lding sen g‘oyib?”*

kabi misralar Rauf Parfi ana shunday hassos shoir ekanligini tasdiqlaydi.

“Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlar ma’nodorligi bilangina emas, jarangdorligi bilan ham kishini maftun qiladi. Ulardagi biri biridan ohangdor misralar ko‘ngilga ajib tuyg‘ular olib kiradi. Masalan: “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”ni o‘qiyotgan o‘quvchi inson tabiatdagi ritmli tovushlardan beixtiyor ta’sirlanishi va bunda g‘aroyib sir-jumboq borligi to‘g‘risida o‘ylay boshlaydi. Chunki ritmli tovushlar beshikda yotgan go‘dakka ham, o‘n sakkiz yoshga to‘lib, vujudi yongan yigit-qizga ham, umri shomi yaqinlashgan chol-kampirga ham turli darajada bo‘lsa-da, albatta, o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Ona aytgan alladagi go‘zal tovush chaqaloqqa xush yoqadi. Go‘dak shuning ta’sirida uxlab qoladi. Vaholanki, chaqaloq alla matnidagi so‘zlarning ma’no-mazmunini mutlaqo tushunmaydi. U onasining qalbi tubidan chiqarib aytgan istak, tilaklarni zarracha idrok etmaydi. “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...” teran ma’nosiga ko‘ra emas, avvalo so‘zlaridagi nafis tovushlar bois o‘ziga mahliyo qiladi. She’r bag‘ridan taraladigan mayin, muloyim ohangdor tovushlar qalbdagi g‘aroyib, shirin hissiyotlarni harakatga keltiradi. Hislari so‘nib bitgan, tuyg‘ulari quruqshab tugagan kishilargina “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”dan ta’sirlanmasdan “Xo‘sh, yomg‘ir yog‘sa, nima bo‘libdi?” deb aytadi. Har bir odam o‘zining tuyg‘ulari holatini bilmoqchi bo‘lsa, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”ga o‘xshagan san’at namunalariga munosabati to‘g‘risida o‘ylab ko‘rsa, o‘zi xususidagi ko‘p haqiqatlarni oydinlashtirib oladi. Ushbu she’r Alloh taolo odamlarning, nabotot va hayvonot olamining, tog‘- Tosh, tuproq, suv va havoning tovushlarga munosabati qatrlariga g‘aroyib sir-jumboqni yashirib qo‘yganidan xabardor qiladi. Ayni she’rning matni quyidagicha:

*“Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
 Tomchilar tomchilar sochimga,
 Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
 Ham qayg‘umga, ham quvonchimga.
 Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
 Men unga ochaman bag‘rimni,
 Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
 Oxir meni asir etar ul.
 Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
 Yog‘a boshlar qog‘ozga ko‘ngil”.
 “Derazamga uriladi qor,
 Jaranglaydi jarangsiz kumush.
 Derazamga uriladi qor,
 Qor singari oppoq bo‘ldi tush...”*

satrlari ham Rauf Parfi she‘rlari avvalo musiqiy ohangdorligi bois diqqatni jalb etishi va kishi-
 da ajib ajib tuyg‘ular uyg‘otishini tasdiqlaydi. She‘rning dastlabki bandida “Derazamga uriladi
 qor” misrasi bir emas, ikki bor qo‘llanadi. Lekin u odatdagi takrorga o‘xshamaydi. Birinchi misra
 uchinchi misrada so‘zma-so‘z qaytarilib, she‘rning mantiqiy davomi sifatida jaranglaydi. U bi-
 rinchi va ikkinchi misra mazmunini kuchaytirib, she‘rning avj pardasi bo‘lib ko‘rinadi. “Yomg‘ir
 yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”da ham shu holat kuzatiladi. Har biri to‘rt misrali uch banddan iborat
 ushbu she‘rda “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar” misrasi olti marta qaytariladi. She‘r jami o‘n ikki
 misra ekanligi hisobga olinsa, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...” matnning teng yarmini tashkil
 etishi hamda bu takror o‘quvchi ko‘ngliga juda xush yoqib, uni benihoya mamnun qilishi Rauf
 Parfi chinakam so‘z san‘atkori – hassos shoir ekanini isbotlaydi. Ushbu she‘rlardagi har bir misra,
 xususan, “Tomchilar tomchilar sochimga”, “Jaranglaydi jarangsiz kumush”dagi so‘zlar ohangdor-
 ligi “Sabr daraxti” to‘plami muallifi so‘zlarning ma‘no jilolarini, ulardagi tovushlar jarangini juda
 teran his qilishi va qalbidagi ana shu nafosatga oshuftalik hissini boshqalarga yuqtirish uchun she‘r
 bitishini ayon etadi. Shoirning “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Derazamga uriladi qor...”i
 ham, boshqa she‘rlari ham so‘zlardagi tovushlarda rang, tus, ta‘m mavjudligi va odamlar ulardan
 oziqlangani bois ta‘sirlanishini eslatib qo‘yadi. Bu shoirona saboq esa kishilarning majolsizlanib
 so‘ngan, quvvatsizlikdan karaxt bo‘lib qolgan tuyg‘ularini tiriltirib, ularni jo‘shqin hayot bag‘ri-
 ga qaytaradi. Hassos shoirlar so‘zlar tarkibidagi tovushlar qa‘ridagi ma‘no tovlanishlarini ham
 taqdim qiladi. Ular mana shu jihatiga ko‘ra ham boshqa qalamkashlar asarlaridan alohida ajra-
 lib turadi. Rauf Parfi she‘rlari o‘zining ma‘no-mazmuni jihati bilan emas, so‘zlaridagi tovushlar
 ohangi bilan ham mahzun va o‘ychan qilib qo‘yadi. Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulomning she‘rlari
 esa ma‘no-mundariyasi bilan ham, so‘zlarining tovushlariga ko‘ra ham haqiqat va adolat tantanasi
 uchun kurashishga, buning uchun qon to‘kishga chaqiradi.

“Sabr daraxti” to‘plami muallifining bitganlari avvalgi davr she‘riyatidan o‘zining insonparvar-
 lik hissining teranligi bilan farq qiladi. Rauf Parfi, ustozlaridan farqli holda, insonparvarlik g‘oyalari
 yangi mazmun bilan boyigan, ijtimoiy muammolarga yangicha qarash, yangicha yondashish keng
 yo‘lga qo‘yilgan yangi davr kishisi sifatida xunrezlik, qon to‘kishning har qanday ko‘rinishini qora-
 laydi. U odamlar hayotidagi har qanday holat, jamiyatdagi taraqqiyot yoki tanazzulga kishilarning
 amallariga beriladigan mukofot yoki jazodir, deydi. Agar bu dunyo sinov maydoni ekani e‘tibor-
 ga olinsa, Rauf Parfining bunday yondashuvi har jihatdan to‘g‘ri va adolatli ekanligi oydinlashadi.
 O‘tmish voqeligi ham, zamonamiz hodisalari ham bu ayni haqiqat ekanligini tasdiqlaydi.

“Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yaproqlarda o‘ynar shamol...” tuyg‘ularni titroqqa solib, qalb eshiklarini ochadi. Undan turib, borliqqa qarab, xayol surish kishiga huzur bag‘ishlaydi. Bu holatni ta‘riflab tavsiflashga aksariyat odamlarning so‘z boyligi, o‘z-o‘zidan aniqki, imkon bermaydi. Mening o‘zim ham ushbu she‘rlarni o‘qigan chog‘imda sezgan shirin huzurni boshqalarga tushuntirishga ojizlik qiladigan kishilarning biriman. Qalbi toza, niyati ezgu, halqumi halol, tuyg‘ulari tirik har bir odam chinakam san‘at asarlaridan, jumladan, hassos shoirlar bitgan she‘r, dostonlardan, albatta, ta‘sirlanadi. Masalan, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yaproqlarda o‘ynar shamol...”, “Shabnam” kishini o‘zi ko‘rgan hodisalarga hamisha e‘tibor berib qarashga, ular bag‘rida yashiringan sir-jumboqlar to‘g‘risida doim o‘ylashga, xayol surishga undaydi. O‘z-o‘zidan ayonki, bu kishini kim bilandir tortishishga, haq talab qilishga qilishga, isyon ko‘tarib, g‘alayon etishga chorlashdan ko‘ra, ming marta afzal! Chunki zulm yana bir zo‘ravonlikni tug‘diradi, xunrezlik yana o‘ziga o‘xshagan qabihlikka yo‘l ochadi. Odam boshqalarga hukmini o‘tkazishni xush ko‘rsa, u shunga odatlanib qoladi va shunday ishga oshiqaveradi. “Shabnam” singari sof san‘at namunalari esa bunday xatti-harakatni oqlash, ma‘qullash nojoizligidan ogoh etadi. Chunki odam berahmlik, shafqatsizlik, shuhratparastlik, manmanlik kabi hislarga qanchalik berilsa, uning hulqida shu illatlar shunchalik tug‘yon qiladi. Bu tug‘yon boshqalarga ko‘p zarar yetkazish barobarida, o‘sha odamning o‘zini ham, albatta, halok qiladi.

Albatta, “Shabnam”da yoki boshqa she‘rlarda ham yangi hodisa kashf qilinmaydi. Hech bir ijodkor bunday da‘vo bilan maydonga chiqmaydi. Ammo Rauf Parfi ham, boshqa shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar ham o‘z asarlarida insonning o‘zi to‘g‘risida ham, tabiat, koinot xususida ham bilganlaridan ko‘ra bilmaganlari ko‘p, degan ma‘no kelib chiqadigan haqiqatni taqdim etadi. Masalan, shoir “Shabnam” she‘rida tabiatning ayni hodisasini “Sen jamiki ko‘zlarga malham” deb alqaydi. U bunday deyish orqali o‘quvchiga o‘zi anglagan yangi bir fikrni ilinadi. Tabiiyki, bu fikr hammani mamnun qiladi. Chunki o‘t-o‘lanlarga, dov-daraxt, butalar bargiga, gullar yaprog‘iga qo‘ngan shabnamni hech kim yomon ko‘rmaydi. Aksincha, kim ularni ko‘rsa, beixtiyor quvonib, chehrasida mayin tabassum paydo bo‘ladi. Bu shirin his ko‘z yayrab, quvonchga to‘lgani bois qalbdan qalqib chiqadi. “Shabnam” singari she‘rlar kishilarning tuyg‘ularini quvvatlantirishi, ularga yangi fikr (“Shabnam, sen jamiki ko‘zlarga malham”) tortiq qilish orqali yordam beradi. Insonning his-tuyg‘ularini harakatga keltirib, yangi fikr bilan qurollantirish esa uni moddiy qo‘llab-quvvatlashdan ko‘ra ko‘proq ahamiyatga ega. “Shabnam” she‘rining ko‘magi, yordami kishilarni tabiatning ushbu hodisasi, uning shaffofligi, yaltirab ko‘rinishi bilan ko‘zlarni quvontirishi, quyosh nurlari harorati ko‘tarilishi bilan bug‘lanib ketishi, shabnam qachon va qay vaqtda paydo bo‘lishi va nega uning umri qisqa ekanligi to‘g‘risida o‘ylatib qo‘yishida ko‘rinadi. “Shabnam”dagi har bir misra ko‘p mushohadalarga turtki beradi. Eng muhimi, bu kabi she‘rlar borliqdagi har bir narsa-hodisa, jumladan, odamlar ham hamisha e‘tibor berishga munosibligini esga soladi. Agar e‘tibor qilinsa, shabnam quyosh charaqlab turgan kunduz chog‘ida yoki oftob ufq ortiga o‘tib botib borayotgan paytda paydo bo‘lmaydi. Shabnam osmon endi yorishib, atrofdagi narsalar g‘ira-shira ko‘rina boshlagan, badanga xush yoqadigan shabada yoki vujudni shirin junjiktiradigan mayin shamol esib turgan lahzalarda yaltirab, dilni quvontiradi.

Shoir she‘rlarining “Alamini yoza bilmaydi, // Shodligini ham etolmas udda” (“Sabr daraxti” 18-bet); “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar, // Ham qayg‘umga, ham quvonchimga” (24-bet); “Men-ku seni o‘ylamasman hech, // Sen tushasan ammo yodimga...” (40-bet) kabi o‘rinlarida fikrni qarshilantirishning ajoyib namunalari yaratadi. Bu Rauf Parfi inson ong osti dunyosidan yaxshi xabardorligi, shu bois u qallda kechadigan ezgu fikrlar oqimini tiniq idrok etishidan dalolat beradi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi boshqa she‘rlarda ham shoir kundalik oddiy kechinmalar

zaminidagi yashirin ma'nolarni teran anglab yetadi. U shovullagan shamol tinim bilmasligi, unga uyqu begonaligi sababini shunday izohlaydi:

*“Alamini yoza bilmaydi,
Shodligin ham etolmas udda”.*

Shoir ikki qarama-qarshi his – alam va shodlik bir-biri bilan bevosita bog‘liq ekanini shu tarzda ta’kidlaydi. Rauf Parfi inson hayotidagi alam va shodlik kabi o‘zaro qarama-qarshi hislar bir-biri bilan bevosita bog‘liq ekanini shu tarzda ta’kidlaydi. “Derazamga uriladi qor...”dagi

*“Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga”,
“Shoir”dagi:
“Sirli bu zavq aro sirqiraydi tan,
Oxiri o‘ldirar meni hayajon”,
“Shabnam”dagi:
“Sen jamiki ko‘zlarga malham,
Iliq tabassuming bilan o‘lasan”*

kabi o‘zaro zid fikrlarga asoslangan o‘ziga xos istioralar diqqatni darhol o‘ziga tortadi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlarga alohida mazmun, o‘zgacha ko‘rk, betakror joziba bag‘ishlagan

*“Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga”*

kabi bir-biriga zid fikrlar G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon asarlaridan farqli tarzda, she’r bag‘ridan mayin, muloyim tarzda, o‘ziga xos ohang taratib o‘sib chiqadi. “Sen yetim emassan”, “Qo‘lingga qurol ol!”da chaqiriq, da’vat mayin, muloyim ohangda emas, keskin hukm tarzida aytildi. Ularda murosas-mudora, o‘zaro kelishuv, kechirimli bo‘lish, avf etish haqida fikrga zarracha o‘rin qoldirilmaydi. Hamza, Cho‘lpon, Hamid Olimjonlar avlodi qarashlari Rauf Parfi she’rlari bilan taqqoslansa, XX asr 60-yillaridan keyin o‘zbek adabiyotida insonparvarlik g‘oyalari miqyosi keskin tarzda kengaygani, unga yangi davr nafasi kirib kelgani ayon ko‘rinadi. XX asr ikkinchi yarmidan jahon adabiyotida xunrezlikning har qanday ko‘rinishini qoralash, inkor qilish keng quloch yozdi. Chunki murosas-madura, o‘zaro kelishuv, bir-birini tushunish, hamkorlikka keng yo‘l berish globallashtan hozirgi zamonda insoniyatni halokatdan asrab qoladigan, uni barcha mushkulliklardan xalos qiladigan birdan-bir yo‘l ekanligi barchaga ayon bo‘lib qoldi. Rauf Parfi o‘zining o‘tkir zehni bilan ana shu haqiqatni anglab yetgan o‘zbek ijodkorlarining oldingi safida turdi. U “Tong otmoqda, Tong o‘qlar otar...” she’rida odamlar kimlargadir qarshi kurashish istagi bilan emas, aksincha, bir-biriga samimiy bo‘lish, bir-biriga chin dildan ishonish orzusi bilan yashayoganiga shoirona ishora qiladi.

*“Tong otmoqda. Tong o‘qlar otar,
Tong otmoqda, quyosh – zambarak.
Yaralangan Yer shari yotar,
Boshlarida yashil chambarak.
Tong otmoqda, musaffo tongga*

*Yuragini tutar odamlar,
Shu tong uchun kelgan jahonga,
Shu tong deya o'tar odamlar.
Tong otmoqda"*

degan misralardan tarkib topgan ushbu she'r matnidan shunday ma'no kelib chiqadi. Shoir tongga ezgulikning manbasi sifatida qaraydi. Odamlar ana shu tuganmas manbadan oziqlanish uchun tug'iladi va undan bahra olib, dunyodan o'tadi, deydi.

"Sabr daraxti" to'plamidagi she'rlardan Rauf Parfining tabiat hodisalariga, ijtimoiy voqelikka yondashuvi ko'pchilikka xos an'anaviy umumiy tasavvurdan birmuncha farq qilishi darhol ayonlashadi. U avvalo o'zining o'tkir kuzatishlarga asoslangan ohorli fikrlarini boshqa shoirlarnikidan alohida ajralib turadigan nafis, mayin ohang va jozibador uslubda ifoda etadi. To'plamga jamlangan she'rlardagi nozik kuzatishlarga asoslangan teran fikrlar, misralardagi betakror o'xshatishlar va insonparvarlik g'oyasi barq urib turgan kutilmagan xulosalar ko'rib-kechirganlari, o'qib bilganlari to'g'risida mushohada yuritadigan kishilar diqqatini tortib, ularda borliq nafosatidan bahra olib yashashga ishtiyoq, intilish hissini uyg'otadi.

"Sabr daraxti"dagi shye'rlar san'atning har bir turida kishilarning tuyg'ulariga ta'sir etadigan sirli-sehrli kuch mavjudligi, bunday quvvat, ayniqsa, so'z san'atida ko'p ekanligini isbotlaydi. Masalan, she'rdagi:

*"Tomchilar tomchilar sochimga,
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Ham quvonchimga, ham qayg'umga"*

kabi misralardagi tovushlar ohangi, qarshilantirishga asoslangan ma'no ko'lami miqyosi e'tiborni o'ziga tortadi. Nimaiki befarq qoldirmasdan, e'tiborni o'ziga qaratsa, qandaydir munosabat uyg'otsa, o'z-o'zidan ayonki, unda san'atga xos joziba mavjud. Bu quvvat kishilarning tuyg'ulari, hissiyoti va aqliga, albatta, o'z ta'sirini o'tkazadi. Insondagi aql-zakovat hamisha undagi tuyg'ularning tebranishi, harakatga kelishidan quvvat oladi. Har bir odam esa har kuni, har lahzada va butun umri davomida so'zlar bag'rida yashiringan ilohiy quvvatdan ta'sirlanib yashaydi. Chunki go'dak ham, bog'cha bolasi, maktab o'quvchisi ham, sevgi-muhabbat og'ushidagi yigit-qizlar ham, hayotda ko'p voqealarni boshidan kechirgan chol-kampirlar erkalatilganida, maqtov eshitganida, fikri, g'oyasi, qarashi, qilgan ishi, faoliyati ma'qullanganida, shirin tilaklar bildirilganida quvonadi, xursand bo'ladi. So'kish, haqorat eshitganida hamma ham xafa bo'lib ranjiydi, tuhmatga qolganida, qarg'ab duoibad etilganida birdan g'azablanib, qahr otiga minadi. Rauf Parfi "So'zlar" she'rida har bir odam so'zlardan ta'sirlanib, ularning tovushlari ohangi, ma'no-mazmunidan quvvat olib, hayot kechirishini:

*"Darak gap: Inson.
Undov gap: Inson!
So'roq gap: Inson?
Yashamakni o'rgatar so'zlar.
Ba'zan ko'ksimizda tashigan jonni,
Tashlamakni o'rgatar so'zlar.
So'zlar kerak,
Bosh Harblarda yaralangan,
Bosh harflardan yaralgan so'zlar."*

*Bolari so'zdoni bir ajib.
So'zlardir peshonada to'plangan ajin.
Qo'llarimiz fikrchan so'zlardir.
– Assalom bu – tongotar.
– Yaxshimisiz?
Bu – yo'l.
Xayrli tun, bu – quyoshning botishi.
Yo'ldagi kishi:
Juda ajoyib jumлага o'xshaydi.
Olijanob so'zlarga o'xshaydi – Yer shari.
Yer shari – muqaddas bir kitob"*

deb ifodalaydi. She'rdagi "Yashamakni o'rgatar so'zlar...", "So'zlardir peshonada to'plangan ajin" kabi misralar o'zida teran mazmunni mujassam etadi. Ushbu she'rdan so'zlar insonning jism-u joniga ta'sir ko'rsatadigan eng muhim omil, mustahkam tayanch asosdir, degan ma'no kelib chiqadi.

Iste'dodli ijodkorlarning har bir asari aslida ularning o'ziga qo'ygan haykalidir. Chunki ushbu asarlar ularning ichki olami, tarjimai holi haqida ko'p narsa aytib beradi. Rauf Parfi ham "Bag'ishlov" she'rida:

*"Do'stim, dilda ne bor so'zlayman senga,
Taxayyul mayiga termulaman jim.
Unda jilva qilar ajib alanga,
Unda ichilmagan mening yoshligim..."*, – deydi.
Qirq misradan iborat ushbu she'rdagi:
*"Har kim ham yoshlikda jasur, jangari,
Hayotdan mo'jiza kutardim, hayhot.
Otildim ochofat kimsa singari,
Meni mo'jizaga to'yirdi hayot.
Bir vaqlar shunchaki qayg'urardim, oh,
Bir vaqlar shunchaki uxlamasdim men.
Shunchaki tun bo'yi yig'lardim, ammo
Yoshligim, sen uchun yig'lamasdim men...
Men endi, men endi shunday aftoda,
Na sajda qilgayman, na duoyibad.
Qo'limda porlaydi arg'uvon boda,
Yoshligim, yoshligim, unda sen faqat.
Endi xo'p yashadim. Shunaqa dunyo...
Har safar qo'limga olganda qalam,
O'ylayman: ketyapman yo'qlikka qarab.
Bu balki so'nggi she'r, bu balki vido"*

kabi o'rinlar shoir chindan ham she'rlarida dilini ochib so'zlashi, ularda odamlar bilan suhbatlashganida aytolmagan holatlari, ruhiy kechinmalarini ayon qilishidan darak beradi.

"Sabr daraxti" to'plamidagi "Bag'ishlov" avvalo son-sanoqsiz bosilib chiqayotgan kitoblar, e'lon qilinayotgan she'rlardan qaysi birlari yashab qolishi, muvaffaqiyat qozonishi, oradan yarim

asr o'tayotgan bo'lsa-da, Rauf Parfi she'rlariga qiziqish so'nmayotgani, aksincha unga intilish ortib borayotgani va buning sabablari nimada ekani to'g'risida o'ylantiradi. Biz e'tibor qaratgan "Shovullaydi shamol, uvlaydi", "Shabnam", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar...", "Yaproqlarda shamol o'ynar,,," yoki "So'zlar" she'rxonni hozir qanchalik maftun etsa, kelgusida ham shunchalik qiziqtiradi. Chunki ularda eskirmaydigan, o'z qadrini hech qachon yo'qotmaydigan ezgu fikrlar, tiniq tuyg'u, shirin kechinmalar ifodalanadi. Albatta, bu she'rlar hammaga har xil ta'sir o'tkazadi, turlicha munosabat uyg'otadi. Eng muhimi, hech kimni loqayd, beparvo qoldirmaydi va jarayon hech qachon to'xtamaydi.

Hassos shoirlar qalami bilan bitilgan she'rlar har bir kishini o'zining ko'ngil kengliklariga olib chiqadi, ruhining shu paygacha noma'lum bo'lib kelgan yangi qirralari bilan tanishtiradi. She'rlardagi: "Jaranglaydi jarangsiz kumush", "Tomchilar tomchilar sochimga" kabi misralar Rauf Parfi o'z she'rlari ustida ilohiy ilhom og'ushida zargarona hafsala bilan ishlashini namoyon etadi va ular "Sabr daraxti" muallifi hassos shoir ekaniga yorqin isbot bo'la oladi.

To'plamdagi she'rlarda juda ko'p narsani biladigan va ularning mohiyatini chuqur his etadigan dardkash zamondoshimizning mahzun ko'ngil kechinmalari ifodalanadi. Bu kechinmalarda hayotsevarlik hissi tushkunlik hissi bilan uyg'unlashib ketadi. Ko'p o'rinlarda tushkunlik hissi ustunlik qiladi. Rauf Parfi ijodiga xos ushbu jihat to'g'risida shunday deydi:

*"Yo'q, shoir deb qarama atay,
Hukm etmakka shoshilma bir oz.
Men kuyinib sevaman, netay?
Men kuyinib so'zlayman, xolos".*

"Sabr daraxti" muallifi "kuyinib sevishi va kuyinib so'zlashi"ni, o'zining ziddiyatli his, kechinmalarini hech kimnikiga o'xshamagan she'rlari orqali ta'sirchan ifoda eta olgani bois dastlabki chiqishlaridanoq Asqad Muxtor (1920-1997) kabi mashhur so'z san'atkorlari e'tiborini jalb etgan. U zamonlarda, hamma narsa ayqash-uyqash bo'lib ketgan hozirgi paytdagidan farqli o'laroq, she'riyatga, barcha turdagi badiiy asarlarga yuksak qadriyat sifatida qaralgan. Asqad Muxtor "Sharq yulduzi" jurnalida unga oq yo'l tilab: "Rauf Parfi har bir she'rida odamning murakkab ruhiy dunyosidagi biron holatni tutib olib, suratlaydi. Bu – qiyin ijodiy jarayon. Lekin Raufning satrlarida bu qiynalish bilinmaydi. Ular go'yo oson ko'chgandek ravon, tabiiy, samimiy. Bu she'rlarda deklarativlik ham, nasihat ham, illiustratsiya ham, didaktik yalang'ochlik ham yo'q. Ular shoirning zavq dunyosidan tug'ilgan. Agar bu dunyo kengaysa, to'liq insoniy ehtiros va grajdanlik hislari bilan yanada boyisa, Rauf Parfi, shubhasiz, hassos shoir bo'ladi" deb ta'kidlagan (Asqad Muxtor. Oq yo'l! – "Sharq yulduzi" jurnali, 1966 yil, 1-son). "Sabr daraxti" to'plami ulug' ijodkorning bu bashorati to'liq amalga oshganiga aniq isbot bo'la oladi.

Tasviriy san'atda rassomlar ijodining turli davrida o'z portretini yozishi an'anaga aylangan. Bu hodisa, ayniqsa, Yevropa tasviriy san'atida ommalashgan. Ayni avtoportretlarda o'z zamoni bilan yuzma-yuz turgan musavvir qiyofasi ko'rinadi. Musavvir, shoir, kompozitor, haykaltarosh, yozuvchi, dramaturg esa barcha davrda ijodkor hamda inson sifatida va, albatta, tug'ilib o'sgan, istiqomat qilayotgan mamlakati fuqarosi sifatida o'zi yashagan zamonga ro'para keladi. "Avtoportret"larda musavvir va haykaltaroshlar o'zi va zamonasi to'g'risida so'zlaydi. "Sabr daraxti" to'plamidagi dastlabki she'r – "Bag'ishlov"da ham Rauf Parfi she'rxonni o'zi yashagan zamon va o'zining inson va shoir sifatidagi olami, ichki kechinmalari bilan tanishtiradi.

Manbalarda shoirning tavallud sanasi ikki xil: "1940-yil" va "1943-yil" deb ko'rsatiladi. "Bag'ishlov" bitilgan sana "1966-yil" deb qayd qilinadi. Bundan shoir o'shanda 26 yoshda yoki 23

yoshda, ya'ni yiglitligining ayni kamolot yoshida bo'lgani oydinlashadi. Aleksandr Pushkin (1799-1837), Mixail Lermontov (1814-1841) kabi jahon adabiyoti namoyandalari ijod yo'li e'tiborga olinsa, 20-26 yosh shoir uchun eng yuksak ijodiy parvoz fasli ekanligi ayon bo'ladi. "Bag'ishlov" shoirning kyeyingi yillarda yozgan she'rlari bilan qiyoslansa, Rauf Parfi ushbu she'rini ijodiy parvozi cho'qqisida turib bitgani, u shoir shaxsiyati va she'riyatiga xos eng muhim xususiyatlar, eng yorqin jihatlarni o'zida mujassamlashtirgan dasturiy she'r ekanligi yaqqol ko'rinadi. G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan", "Turksib yo'llarida"si, Hamid Olimjonning "O'zbekiston", "Qo'linga qurol ol!" Maqsud Shayxzodaning "Kurash nechun?"i XX asr o'zbek adabiyoti sahifalarida o'sha davr she'riyati dasturi namunasi sifatida yarqirab ko'rinib turadi. Ulardan jangovar haqyiriy sadolari yangraydi. Rauf Parfining "Sabr daraxti"dagi she'rlardan esa mungli nola eshitiladi. Ushbu to'plamdagi "Baxt va tashvish", "Bog'chasaroy fontani", "Meni kimnidir kutgayman mahzun...", "Yurak" kabi she'rlar bunga misol bo'la oladi. Ularda shoir she'rxonga va butun borliqqa istehzoga yo'g'rilgan tabassum bilan qarab turadi. Rauf Parfi aksariyat she'rlarida o'zi yashayotgan zamondan oldinroqqa o'tib, haqiqat, adolat, o'zaro ishonch, bir-biriga samimiy hurmat va ehtirom hukmron o'zga davrlarda yashayotgan odamga o'xshab ko'rinadi. Uning chehrasi har doim horg'in, yurish-turishi turmushning tuganmas mayda-chuyda tashvishlaridan toliqqan kishilarnikiga o'xshaydi. Shoirning xayol kengliklarida mana shunday o'ychan qiyofada namoyon bo'lishi ham xuddi uning kishini bir pasda mahzun qilib qo'yadigan she'rlari singari unga nisbatan samimiy xayrixohlik hissini uyg'otadi.

Rauf Parfining shaxsida ham, she'riyatida ham, erkaklarga xos donishmandlik va bosiqlik, ayollarga xos nafosat va nazokat uyg'unlashib ketgani shu lahzalarda yanada yaqqol bilinadi. Uning she'rlari ham, muloqot chog'ida aytadigan mulohazalari ham nihoyatda ohorligi va o'ziga xosligi bilan kishini hayratda qoldirishi dabdurustdan esga tushadi. "Sabr daraxti"dagi "Men kimnidir kutgayman mahzun...", "Suv ostida yaltiraydi tosh..." singari o'nlab she'rlar Rauf Parfi singari hassos shoirlar uchun butun borliq, undagi kecha va kunduz, o'zgaruvchan tabiat she'r bitish uchun sabab, vosita, odamlar bilan muomala-muloqot ta'sirida tug'iladigan ko'ngil kechinmalari, tuyg'u, hissiyotlar esa zarur xom ashyoga aylanadi, degan xulosa chiqarish uchun yetarli asos beradi. "Bag'ishlov"dagi alanga – senga, porloq – biroq, hayhot – hayot, duoyibad – faqat; "Shovullaydi shamol..."dagi unda – udda; "Yomg'ir yog'ar..."dagi bag'rimni – yomg'irni, ul – ko'ngil; "Yaproqlarda shamol o'ynar..."dagi eshigimni – meni, u – uyqu, shamol – xushhol, ko'zlarimga – izlariga kabi ohangdorligi so'nik qofiyalar she'r mazmunidagi mahzunlikka mos, munosib keladi. "Sen yetim emassan", "Qo'linga qurol ol!" "Kurash nechun?" kabi da'vatkor hayqiriy yangragan she'rlardagi jarangdor qofiyalarda shoir jahl bilan so'zlagani, uning qalbi nafrat, g'azabga to'lgani aniq seziladi. "Sabr daraxti"dagi she'rlarda esa aksincha holat kuzatiladi. Rauf Parfining boshqa kitoblaridagi she'rlari, tarjimalari ma'no-mazmuni, shakl, ifodasida ham zamonamizning eng nozik didli odamlari talablariga mos keladigan vazminlik, bosiqlik hukm suradi. Shoirni yaqindan bilganlar ayni holat uning o'ziga xos shaxsiyatidan kelib chiqishini, albatta, darhol payqaydi.

"Sabr daraxti"dagi she'rlarning mazmun teranligi ularga nisbatan ishtiyoq uyg'otib, rag'batni kuchaytiradi. "Shovullaydi shamol..." "Shabnam", "Baxt va tashvish", "Yaproqlarda shamol o'ynar..."singari she'rlar, ularga monand boshqa san'at asarlari kishini boshqacha qandaydir ko'tarinki olamga olib kiradi. Ular ta'sirida tug'ilgan fikr, ko'ngilda kechgan hissiyotlar, albat, har kim uchun ham, albatta, yoqimli bo'ladi. "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov" kabi she'rlar, ularga monand tasviriy san'at namunalari, Betxoven, Shopen kabi kompozitorlar musiqasining ahamiyati v qadri shundaki, ular har qanday masalada dardu hasratingni diqqat bilan eshitadigan va o'rinli maslahati, shirin pand-nasihati bilan ko'maklasha oladigan kishilar borligini yodga so-

ladi va ko'ngilga taskin beradi. "Sabr daraxti" to'plami boshqa shoirlar, masalan, Abdulla Oripov she'rlari bilan qiyoslab chiqilsa, Rauf Parfining tabiatida rahm-shafqat hissi kuchliligi va bu har bir inson uchun zarur yuksak fazilat ekanligi ayonlashadi.

To'plamdagi ayrim she'rlarni o'qiyotganda shu paytgacha tevarak-atrofdagi ko'pgina narsalarga befarq, loqayd qarab kyelganing yodingga tushib, beixtiyor qalbingni qandaydir g'ussa, g'am-anduh egallab oladi. Odam o'z shaxsiyatidagi g'alati o'zgarishni sezganida begona davraga borib qolib, yon-veriga alanglab qarayotgan kishining ahvoliga tushadi. "Baxt va tashvish", "Bog'chasaroy fontani", "Bag'ishlov" singari she'rlar o'quvchiga shunday ta'sir o'tkazadi:

*"Hayotga to'yman ko'zlarim,
Vallomat tog'lardan yuksakda,
Yurakda qaynagan so'zlarim,
Hislarim yong'ini yurakda".*

To'plamda bor-yo'g'i to'rt misradan iborat, ammo kishini o'ylantirib qo'yadigan bunday she'rlar anchagina. Ular bir marta emas, ikki-uch marta qayta-qayta o'qiladi. Shundan so'ng kishi jim qolib, sukutga botadi, allaqanday mavhum o'y-fikrlar qurshovida qoladi. "Sabr daraxti"da onaga bag'ishlangan, uning to'g'risida bitilgan she'rlar katta salmoqni tashkil etadi. Bu shye'rlarda o'z hayotidan, o'zining yashash tarzidan norozi shoirning dardli kechinmalari, o'z-o'ziga isyoni ifodalanadi. Shoir ayni mavzudagi she'rlarida bir tekis, bir maromda kechadigan turmush tarzidan tezda zerikadigan, bunday yashashga toqat qilolmaydigan jo'shqin, o'zgarish, yangilanishlarga to'la hayotga intiladigan, onasiga mehri cheksiz, uning oldida hamisha qarzdorligini his etib, azoblanib yashaydigan odamlarning ichki dunyosini ochib beradi:

*"Nimadir u ko'zingga kelgan,
Xayolingga, ona, ne keldi,
Yig'lab turib, hattoki kuldin,
Nimadir u ko'zingga kelgan?
Menga juda o'xshaydi, ona,
Ko'zlaringda yaltiragan yosh".
Menda o'sha ko'z-u, o'sha qosh,
Menga juda o'xshaydi, ona.
Ona, uni to'kma, iltimos!
Ko'zlaringdan to'kilay, agar
Sevinchingdan bermasam xabar,
Ona, uni to'kma, iltimos..."*

Bu kabi she'rlarida "Sabr daraxti" muallifi qalbidagi bir-biriga zid his-tuyg'ular qurshovida qolgan murakkab kechinmalar g'alayonini ko'tarib yurgan hassos shoir bo'lib ko'rinadi. Uning ayni she'rlarida Fitrat, Cho'lponlar avlodi, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjonning safdoshlari she'riyatiga xos eng yaxshi sifat va xususiyatlar mujassamlashadi. Shu bois "Sabr daraxti"dagi aksariyat she'rlar san'atning ulug'vor, muhtasham namunalari kabi hissiyotga o'z ta'sirini o'tkazadi. Albatta, bu she'rlar kimda qanday tuyg'u, kechinma uyg'otishini oldindan bilib bo'lmaydi. Ammo anig'i shuki, to'plamdagi "Baxt va tashvish" ham, "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar.." ham, "Yaproqlarda shamol o'ynar..." ham yoki "Shabnam" singari to'rt misradan iborat she'rlar ham oq-qora, yaxshi-yomonni farqlay oladigan, atrofidagi vaziyat, sharoitga beparvo qaray ol-

maydigan kishilarni hech qachon befarq, loqayd qoldirmaydi. Eng muhimi, “Sabr daraxti”dagi she’rlar uyg‘otgan tuyg‘ular har kimning ham xayolotini boyitadi.

Shoir “Baxt va tashvish”da, “Men kimnidir kutgayman mahzun...”, “Vatan haqida Bernd Iyensshga maktubim...”da, “Yurak”da avj pardada hayajonlanadi. Har qanday odam hayajonga berilgan lahzalarida o‘zini gapirishdan to‘xtatolmasdan qoladi. Ushbu she’rlarning to‘plamdagi boshqa, xususan, “Shovullaydi shamol, uvlaydi...”, “Nima qilib qo‘yding, quyosh...”, “Hayotga to‘ymagan ko‘zlarim...”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...”, “Shirin uxlar tong chog‘i go‘dak...” kabi she’rlardan farqli jihati shundaki, ularda shoir o‘zining qattiq hayajonlangan paytdagi kechinma, tuyg‘ularini ifoda qiladi. “Shabnam” to‘rt misradan iborat ekanligi, “Baxt va tashvish” esa ellik misradan ko‘proqligi avvalo shu bilan belgilanadi. “Baxt va tashvish”da farzandning onaga mehri, uning oldidagi mas’uliyat hissi, zimmasidagi burch va vazifasini ado etolmaganidan o‘kinchi aks etadi. Lirik qahramonning quyidagicha gap boshlashi shundan dalolat beradi:

*“Baxt deb
Sen chekkan tashvishga
O‘g‘ling arzirmi,
Uza bilarmanmi bir zamon
Uzish mumkin bo‘lmagan qarzimni?
Tashvish – qo‘rg‘oshin kabi og‘ir,
Baxt kabi og‘ir,
Shuncha yoshga kelib,
Shamolday yelib,
Nima foydam tegdi,
Nima axir?”*

She’rda mas’uliyat hissi kuchli insonning o‘z burchini bajarishga ojizligidan azoblanishi, o‘zi oldidagi qo‘rquvi ifodalanadi. Albatta, “Baxt va tashvish” kim uchundir shoirona tuyg‘ularga berilish namunasi bo‘lib tuyulishi mumkin. Chunki ayni she’r turlicha talqinlarga asos beradi. Bu esa uning o‘ziga xos salmoqqa ega ekanligi, hassos shoir unda o‘zining ichki olamini ro‘y-rost ochganligini isbotlaydi. “Sabr daraxti”dagi boshqa she’rlarda ham shu xususiyat bo‘rtib turadi. Shoir ularda adabiyotning abadiy mavzulariga noan’anaviy tarzda yondashadi. Bu she’rlardan odam – to‘la-to‘kis tushunish mushkul mavjudot. Negaki u behad o‘zgaruvchan hilqatdir, degan umumlashma ma’no anglashiladi. “Baxt va tashvish”da ham shoir boshqa she’rlaridagi kabi dilidagi armon, hasrat va iltijolarini izhor qiladi. Rauf Parfini yaqindan ko‘rib, u bilan suhbatlashgan kishilar shoir “Baxt va tashvish”da o‘zining turish-turmushidan qoniqmagan, onasi, yaqinlari oldidagi burchini o‘tayolmaganidan iztirob chekib, iltijo bilan qarab turgan odamning ahvolini bayon qilgan, degan xulosa chiqaradi. “Sabr daraxti”dagi aksariyat she’rlar har bir odamning ichida behad qarama-qarshi hissiyotlar mujassamligi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Masalan, “Baxt va tashvish”da turmush tashvishlaridan qiynalib ketgan, hayot zarbalaridan ruhi tushgan, o‘g‘lini jonidan ham yaxshi ko‘radigan onasini sog‘ingan insonning ichki dunyosi manzarasi chizib beriladi. Undagi lirik qahramon iqrori, tavba-tazarrusi turmushda orttirilgan tajribadan kelib chiqadigan hayotiy donishmandlikka asoslanadi. “Baxt va tashvish”da, “Bag‘ishlov”da shoirning azoblanib ezilgan ruhi gapirayotgani yaqqol bilinadi.

“Sabr daraxti”dagi she’rlar tuyg‘ularga ta’sir o‘tkazib, xayolotni cheksiz kengliklarga boshlab ketadi. Bu esa asl san’at asarlariga xos xususiyatdir. Rangtasvir, haykaltaroshlikning haqiqiy namunalarini tomosha qilayotganida, musiqa san’atining mumtoz kuy, qo‘shiqlarini tinglayotganida

odam kundalik turmush tashvishlari, ish bilan bog'liq ixtiloflar, oilaviy munozara, mojarolar girdobidan bir zumga bo'lsa-da, uzoqlashib, ruhi, qaqshagan asablari, butun vujudi allaqanday orom olayotganini, qalbiga mayin, shirin hissiyotlar sizib kirayotganini his etadi. "Baxt va tashvish" ham, "Shabnam" ham odamga ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan, shu paytgacha sezilmasdan kelgan yangi tuyg'ular, yangi o'y-fikrlar taqdim qiladi. To'plamdagi boshqa she'rlar ham chinakam go'zallik, asl haqiqat oddiy va sodda bo'lishi, balandparvoz so'zlar bilan ifodalangan fikrlar esa soxta va yasama, ma'nosi puch ekanligi bois odamlarni aldab qo'yishidan xabardor qiladi.

"So'zlar" she'ri mazkur to'plam muallifi so'zning ilohiyligini chuqur his etishi, so'z uning uchun muqaddas narsa ekanligini tasdiqlaydi. "Baxt va tashvish" she'ri esa u o'zi yoqtirgan-yoqtirmagan kishilar bilan ham, o'zini xush ko'rgan – xush ko'rmagan odamlar bilan ham samimiy munosabatda bo'la olishi, birovlariga yaxshilik qilishni istashi, hayotining mazmunini shunda ko'rishi, yumshoq ko'ngillik, barchaning ong-shuurini zabt etgan moddiy ne'matlarga befarqlik uning fe'l-atvoriga xos xususiyat ekanligi, Rauf Parfining hassos shoirliği avvalo shu omillar bilan bog'liqligi, shoir she'riyatida barq urib turadigan teran insonparvarlik ruhi uning tabiatidagi ana shu bebaho manbadan oziqlanganini namoyon etadi. "Sabr daraxti"dagi "Baxt va tashvish"ga o'xshagan she'rlarning ahamiyati shundaki, ular inson jinsi, yoshi, kasb-kori, dunyoqarashi, xohish-istagidan qat'i nazar, turmushdagi muammolar bilan bog'liq, aloqador holda hayot kechirishi to'g'risida o'ylashga undaydi. "Baxt va tashvish"da yuksak maqsadlarga intilgan, lekin turmush tashvishlaridan oshib o'tolmaganidan iztirobga tushgan, o'zidan norozi, o'ziga qarshi isyon qilayotgan inson olami ifodalanadi. Har bir odam she'rni o'qiyotganida bu inson uning o'zi ekanini ich-ichidan his qiladi. She'rning bunday ta'siri unda san'atga xos xususiyat mavjudligini bildiradi.

To'plamdagi ko'pgina she'rlarda, xususan, "Baxt va tashvish"da, "Yo'q, shoir deb qarama atay.."da shoir o'zining isyon, iztirobga to'la dardli qalbini ochadi. Shuning uchun ular kishini dabdurustdan o'ylantirib qo'yadi. Shoir ushbu she'rlari orqali u boshqa she'rlarida ham o'zini hayajonga soladigan, tashvishlantiradigan ichki sirlarini qalamga olishini ma'lum qiladi. Shu bois bo'lsa kerak, "Sabr daraxti"dagi, shoirning boshqa to'plamlaridagi she'rlari uyg'otgan his-tuyg'ular, o'y-kechinmalarning mazmun-mohiyatini to'la-to'kis ifoda qilib berishga odam o'z bo'lib qoladi. Shoir ko'pgina she'rlarida o'zligini topishga intilayotgan, o'zining turmush tarzidan norozi bo'lib yashayotgan, erkka, ozodlikka, hurlikka va haqiqatga tashna odamlarning dardi, iztirobini ifoda etayotganga o'xshaydi. Aslida haqiqiy ijodkor asarlarining barchasida, ozdir-ko'pdir, o'z "men"ini aks ettiradi. "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov", "Yo'q, shoir deb qarama atay..." da ham muallif odamlarga o'zaro muloqot chog'ida oshkor qilolmaydigan kechinmalari, dardlarini bayon qiladi. Rauf Parfi: "Yo'q, shoir deb qarama atay, // Hukm etmakka shoshilma bir oz" deganda o'zi boshqa odamlarga o'xshab hayot kechirmayotgani, barcha kishilar intiladigan farovon turmush, qulaylik uning uchun hech qanchalik qadrga ega emasligi, moddiy dunyo ne'matlari uni unchalik qiziqitmasligi, shu bois to'kin-sochin turmush, hashamatga befarq holda hayot kechirayotgani, shuning uchun boshqalarning ko'ziga nochor, aftodahol ko'rinishini nazarda tutadi va o'zining ushbu holat sababini quyidagicha izohlaydi:

*"Men kuyinib sevaman, netay?
Men kuyinib so'zlayman, xolos".*

Bundan esa shoir qalbida hayotsevarlik hissi jo'sh urishi, uning qalbi hayotga nisbatan mehrga ham, qahrga ham to'la ekanligi ayonlashadi. Rauf Parfi mazkur mo'jaz she'rida odamlarni birov ustidan hukm chiqarishga shoshilmaslikka, uni tushunish uchun intilishga da'vat qiladi. Chunki

agar odamlar bir-birini anglashga harakat qilsa, barcha to'siqlarni bartaraf etishning imkoni topiladi, har qanday to'qnashuv, mojaro, nizolarning oldi olinadi.

Rauf Parfi hayot hodisalariga: "Men kuyinib sevaman, netay? // Men kuyinib so'zlayman, xolos" degan o'ziga xos nuqtai nazar bilan qarash orqali zamonaviy o'zbek she'riyatiga salmoqli ta'sir ko'rsatdi. Taniqli adib Nazar Eshonqul bu hodisani: "Umuman, o'zbek she'riyatida Rauf Parfi nigohi 60-yillarning oxiridan boshlandi, bu nigoh ostida adabiyotni ham shakl, ham mazmun jihatidan yangilab bergan 70-yillarning avlodi paydo bo'ldi va o'z so'zlarini aytishga kirishdi. Ularning so'zlari, qaysidir ma'noda, Rauf Parfining so'zlari, orzulari, intilishlari ham edi. Mening nazarimda, she'riyat haligacha Rauf Parfi adabiy nigohi va iste'dodi bilan yuksaltirib bergan poetik hudud bo'ylab kezib yuribdi, o'zini qanchalik shaklu shamoyilga solmasin, yangi hududga ko'tarila olgani, Rauf Parfi qoldirgan tasavvurni o'zgartira bilgani yo'q" deb ta'kidlaydi (Eshonqul N. Mendan "men" gacha: adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami. – T.: "Akademnashr", 2014. – 512 b. 433-bet).

"Sabr daraxti"dagi she'rlarning o'ziga xos jihati shundaki, ularda qalbning qandaydir holatini, undagi ziddiyatli kechinma, tuyg'u-hissiyotlarni ifodalashga kuchli intilish ko'rinadi. Ayni she'rlarda shoir o'zi his etgan ana shu hissiyot, o'y-fikrlarni izhor qilish uchun o'zida kuchli ehtiyoj sezgani yaqqol bilinadi. Bu she'rlarda shoir hissiyotlari junbushga kelgani ifodalanadi. "Baxt va tashvish"ni hafসাala, ishtiyoq bilan o'qigan o'quvchi buni, albatta, sezadi.

"Sabr daraxti"dagi she'rlar shoirni azoblagan o'y-fikrlar, uni qiynagan iztirob, alamlar va u izlagan haqiqatlar, u istagan hayot haqida muayyan tasavvur uyg'otadi. Shuning barobarida, ular she'r muxlisining his-tuyg'ularini taniqlashtirib, uni hayot haqida o'ylashga, o'zining kechmishi, hozirgi holati, ertangi kuni to'g'risida mushohada yuritishga undaydi. Bu esa to'plam muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi. "Sabr daraxti" shoirning so'zi, san'at ahlining ijodiy izlanishi odamlar uchun nechog'li zarurligini ko'rsatadi. To'plamdagi she'rlar muallif she'r bitish texnikasini egallash yo'lida mashaqqat tortib, mehnat qilganini ko'rsatish barobarida, u qalbini egallab olgan bir-biriga zid tuyg'u, hissiyot, o'y-kechinmalarini, orzu-istaklarini to'liq ifodalay olmaganini, shu bois o'zidan noroziligi va bundan iztirob chekishidan xabardor qiladi. Asqad Muxtor "Oq yo'l!"ida: "Rauf Parfi har bir she'rida odamning murakkab ruhiy dunyosidagi biron holatni tutib olib, suratlaydi. Bu – qiyin ijodiy proses. Lekin Raufning satrlarida bu qiynalish bilinmaydi, ular go'yo oson ko'chganidek ravon, tabiiy, samimiy" deydi (Muxtor A. Oq yo'l! – "Sharq yulduzi" jurnali, 1966-yil, 1-son). Ammo she'r misralari "ravon, tabiiy, samimiy" va she'r matni yaxlit bo'lishi uchun qanchalik diqqat bo'lganini faqat shoirning o'zi biladi. Qalb qiynog'i bilan bitilgan she'rlar shoirga olam qandaydir boshqa manzarada namoyon bo'lgani, xayolidagi bu g'aroyib dunyo mavjud hayotga ko'p jihatdan mos kelmaganini va u bundan behad azoblangani, uning mahzunligi, o'ychanligi, dardmandligi, o'zidan noroziligi, muhitga sig'masdan, o'ziga yangi manzil-makon axtarayotganday taassurot qoldirishi shu holat bilan bog'lanishini ayon etadi. Rauf Parfi singari hassos shoirlar ijodining ahamiyati va qadri shundaki, ular odamlar orasidagi muomala-munosabatlar uzoq zamonlardan beri o'zgarmasdan kelayotgani, kishilarning fe'l-atvori hozir ham xuddi avvalgi zamonlardagi singari ekani to'g'risida o'ylatadi. Bu esa kishini iztirobga solib, ko'nglida qo'rquv hissini uyg'otadi.

"Baxt va tashvish" da, "Bag'ishlov" da hassos qalbning dard, iztiroblari, uning loqaydlikka, xudbinlikka, takabburlikka ichki isyoni ifodalanadi. Bu she'rlar, bir qarashda, shoirning dil izhoriga o'xshaydi. Ammo o'quvchi ularda ta'sirchan qalbni azoblaydigan, uni muttasil ta'qib etadigan ichki og'riqlar ochiqqlanganini darhol sezadi. Shoir bu she'rlarida o'zining ruhiy ahvolini ayon etish orqali birovlarini ayblashdan, boshqalarga aziyat yetkazishdan behad istihola qilishini, kimgadir ozor berib, unga hukmini o'tkazishdan, o'ziga tobe etishdan hazar qilishini bildiradi.

Rauf Parfi she'riyatiga xos bunday teran insonparvarlik g'oyasi "Sabr daraxti"ni, ayniqsa, undagi ona to'g'risidagi hamda muhabbat mavzusidagi she'rlarini ich-ichidan nurlantirib turadi. Ayni she'rlarda shoirning butun borliqqa mehri, hayotga cheksiz muhabbati ko'rinadi. O'quvchi "Sabr daraxti"dagi she'rlardan qalbiga sizib kirgan bu mehrga, bu muhabbatga suyangisi keladi, unga suyanganida ruhi quvvatlanib, jismi joni orom olayotgani, o'zida hayotsevarlik hissi kuchayayotganini sezadi, she'rdagi so'zlar uni xuddi dunyodagi eng mehribon qo'l bo'lib erkalayotgani, e'zozlayotganini his qiladi. "Sabr daraxti" she'rlar o'z bag'rida yana ko'p sirlarni yashirib saqlashi, ular har bir kishini o'z darajasiga muvofiq ma'nan-ruhan ulg'aytirishidan darak beradi. Negaki undagi she'rlar o'quvchi ko'ngliga saharining salqin shabadasi kabi shirin hissiyotlarni yetaklab kiradi. Shoirning "Bag'ishlov", "Baxt va tashvish" dagi so'zimi, ruhimi nimadir she'rxon ohanrabo kabi o'ziga tortadi. She'rxon bu nima ekanligini bilmasa-da, qalbida allaqanday yoqimli hisni tuyadi. Shunda u bu hayotda bilganlari, anglaganlaridan ko'ra bilmagan, anglamagan hodisalari behad ko'pligi tushunib yetadi. To'plamdagi "Shodlik" she'ri ham shu haqiqatni anglatadi. Mazkur she'r borliqdagi barcha narsa-hodisa jonli ekanligi, tuproq, tog'-tosh, suv, havo, shamol o'z holati, ko'rinishini doim o'zgartirib turishi shundan dalolat berishi, o't-o'lan, dov-daraxt, qurt-qumursqa, mayda hasharot ham yashash uchun kurashishi, ular ham xuddi odamlar kabi o'z maqsadiga yetish uchun harakat qilishi, shunday ekan, o'simliklar, jonzotlarning yashashiga to'sqinlik qilib, ularni hayotdan mahrum etish inson uchun nojoiz ish ekanligi to'g'risida o'ylatadi. Shoirning boshqa she'rlari ham borliqning har bir hodisasi betakror mo'jiza ekanligini anglashga, tabiatga mehr ko'zi bilan qarashga da'vat qiladi. Ular odamlarni irqi, rang-ro'yi, bo'y-basti, ijtimoiy ahvoli, turmush tarzi, diniy e'tiqodi, dunyoqarashi qanday ekanligidan qat'i nazar, xo'rlashga, tahqirlashga, zulm o'tkazishga hech kimning haqi yo'qligidan saboq beradi. "Shodlik" dagi o'rinlar shunday xulosa chiqarish uchun to'la asos beradi:

*"Bir yigit.
Butundir oyog'i.
To'rvasida ishsizlik yorlig'i.
Qornida o'tgan kungi yog'siz
Yovg'onining baxtiyorligi.
U ketdi... U ...
Bir qiz.
Ko'zlari bir oz qisq,
Qorasoch. Balki malladir.
Sen rang tanlamaysan, shodlik.
Sen bilan qiyoslash mumkin bo'lgan narsa
Faqat shodlikdir.
Qo'llari bog'langan.
Shodlik, seni o'ylab g'amga botaman.
Shodlik, seni men bashariyatga ulashmoq,
Sochmoq istayman.
Seni men chorlayman, kel beri!"*

"Sabr daraxti" dagi nafaqat "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov" yoki "Shodlik" emas, balki boshqa she'rlar ham Rauf Parfi ijodi o'z-o'zini tahlil va taftish qilishga asoslanishini tasdiqlaydi. O'z-o'zini tahlil va taftish qilmagan, hayotni sinchkovlik bilan kuzatmagan ijodkor nochor qolgan odamning ahvolini

*“To‘rvasida ishsizlik yorlig‘i.
Qornida o‘tgan kungi yog‘siz
Yovg‘onining baxtiyorligi”*

deb ifoda qilolmaydi. Bu yangi topilma moddiy jihatdan qiynalib qolgan inson qanchalik ayanchli ahvolga tushib qolishini juda ta’sirchan aks ettiradi. Shoir boshqa she’rlarida ham odamning o‘zgaruvchan holati to‘g‘risida:

*“Dag‘allashdim – salga jahlim chiqadi,
Injalashdim – salga quvonchim dunyo.
Asabim buzildi – fikrsizlikdan?!
Shart otdim o‘zimni – oriyatim bor!..
Yuragimning ustki qatlami balki
Sovuq, ichi yonib turar lovullab.
Bu dunyoning ustki qatlami sovuq,
Ko‘ring, ichi yonib turar, ehtimol...”*

tarzida aniq xulosa chiqaradi. Bu xulosa katta turmush tajribasiga asoslangani, mukammalligi, o‘zorli ifodalangani bilan e’tiborni tortadi.

Albatta, “Sabr daraxti” dagi she’rlarda shoir ko‘ngli tubidan chiqqan hayajon, dard, iztirobni barcha o‘quvchi ham xuddi uning o‘zi kabi his etmaydi. Shoirning o‘zidan shikoyati, hayotdagi norasoliklardan noroziligini har kim saviyasi, dunyoqarashidan kelib chiqib anglaydi. Rauf Parfi she’rlaridagi fikr, qarashlar u voqelikka xolis, adolatli yondashishi, kuyinishlari samimiy, otashinligi soxta balandparvozlikdan tamoman xoli ekanligi, dard-alamlari yasama, sun’iy emasligi bilan diqqatni tortadi.

“Sabr daraxti” muallifi oz, lekin soz yozgan shoirlarning oldingi qatorida turadi. Uning she’rlari hamma ko‘nikib, o‘rganib qolgan odatdagi she’r, dostonlarga aslo o‘xshamaydi. Eng muhimi, ular zeriktirmaydi, tuyg‘ularni tiniqlashtirib, yangi fikr taqdim etadi, “odamlarning turmush tarzi va o‘zimning moddiy va ma’naviy hayotim bir-biriga qanchalik mos, mutanosib?” deb o‘ylatadi. Shoir she’rlaridagi lirik qahramon o‘zidan noroziligini oshkor etsa-da, qismatidan o‘pkalamaydi, taqdiridan yozg‘irmaydi. O‘zining kamtarin hayotini suyub, uni ayab, unga suyanib yashaydi. Shu bois “Sabr daraxti”dagi ko‘pgina she’rlarda, ozdir-ko‘pdir, har kim o‘zining holini, hech kimga aytolmagan dardini ko‘radi. Buning sababi shundaki, ayni she’rlarida shoir o‘zini ko‘z-ko‘z etmaydi, havoyi da’volar bilan o‘zini o‘zgalardan baland qo‘ymaydi. Turli iddaolar qilib, o‘zini oqlamydi, zamonni qoralamaydi. Bu she’rlardagi hasrat, noliqlar ham porloq umid, ertangi kunga so‘nmas umid, ezgulikka behad ishonch bilan yakunlanadi. “Baxt va tashvish”ning:

*“Meni baxtim deganing
Mening baxtim ekaning.
Biroq qiynar tashvish –
Baxtiyorlik kabi jiddiy ish.
Seni xijolat etganim,
Seni malomat etganim –
Dunyodan bosh olib ketganim!
Mayli, hammasi oldinda,
Chekmagan zahmatim,*

*Bitmagan xatim,
Olmagan nafasim oldinda.
Tashvishimni oqlarman,
Baxtimni ardoqlarman
Qayta tug'ilgan o'g'ilday"*

tarzida tugallanishi bunga yorqin isbot bo'la oladi. Shoir "Baxt tashvish"da ham, o'zga she'rlarida ham dunyoning norasoligini ta'kidlasa-da, biror o'rinda turmushning dag'al ehtiyojlari – moddiy yetishmovchiliklardan so'z ochmaydi. Maxmur, Gulxaniy, Turdi, Muqimiy singari mumtoz adabiyot namoyandalari she'riyatida esa faqirlik va yo'qsullik shoirni ezib tashlagani xususidagi shikoyat, arz, nolish asosiy o'rin tutadi. Ularning mazkur mavzudagi she'rlari ijtimoiy turmushdagi adolatsizlik, odamlarning maishati tangligi, bechora kishilarning hayoti bir to'da haromxo'r amaldorlar, ishratparast kimsalar qo'lida qolgani to'g'risidagi arznomaga o'xshaydi.

"Sabr daraxti"dan o'rin olgan "Odam bolasi"da: "Dag'allashdim – salga jahlim chiqadi...// Asabim buzildi – fikrsizlikdan?!" deyilishi odamni chuqur o'yga toldiradi. To'plamdagi bu kabi misralardan fikrlamaslik insonni tubanlikka yetaklashi, dag'allik, qo'pollik, asabiylik kabi johilona illatlar aslida fikrlamaslik oqibatida kelib chiqishi anglashiladi. Fikrlaydigan, mushohada yuritadigan odam har bir kishining turmushi qanday kechishi avvalo u hayotdan nima qidirishi, o'zidan va boshqalardan nimani talab qilishiga bog'liqligini tushunib yetadi hamda shu haqiqatdan kelib chiqib, ish tutadi. Fe'li torligi, asablarini jilovlay olmasligining sababi teran fikrlay olmasligi bilan bog'liqligini bilgan inson o'zini tarbiyalashga, odamlar bilan muomala-munosabatini tuza-tishga urinadi. Natijada, u obdon o'ylab ish tutishga odatlanadi, atrofidagilarga ozor yetkazmagan holda, o'zi xohlaganidek yashaydi, kimdir hayotini barbod etishi, faoliyatiga to'sqinlik qilishiga yo'l qo'ymaydi. Bunday kishilar barcha zamonda jamiyat uchun g'oyat zarurki, ularning turmush tarzi, intilishi boshqa odamlar tabiatidagi eng yaxshi fazilatlarni uyg'otib yuboradi. Chunki ular hodisalardagi qandaydir yashirin go'zallikni ko'ra oladi. "Sabr daraxti" lirik qahramoni shunday fazilatga ega inson ekanligi "Shovullaydi shamol, uvullaydi...", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar..." kabi she'rlarda yaqqol ko'rinadi. "Yoz kechasi. Osmon falakda..." she'ri ham bunga yorqin misol bo'la oladi. Bu she'rda O'zbekiston yozining poetik manzarasini chizib beriladi. Har biri to'rt misrali banddan iborat mazkur she'rda serquyosh o'lkaning saxovatli zamini harorati ufurib turadi. "Yoz kechasi. Osmon falakda..." she'ri ko'ngilga zavq hissini olib kirib, har bir kishining qalbidagi vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytiradi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida faol foydalaniladigan to'qqiz bo'g'inli misralardan tarkib topgan bu she'r uyg'otgan tuyg'ularni so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Chunki unda O'zbekiston yozining jozibasi, hayot bu faslda bo'lakcha manzarada ko'rinishi qayd qilinadi. She'rda tasvirlangan manzara xuddi jonliga o'xshaydi. Shoir yoz sha'niga to'qigan bu qo'shiq qatida kishini beixtiyor o'ziga maftun etadigan, lekin hali to'la shakllanib nihoyasiga yetmagan qandaydir mavhumlik yashirinday tuyuladi. Yoz manzarasi yorqin bo'yoqlarda chizilgan ushbu she'r chinakam san'at asari, u qaysi tur, qaysi yo'nalishga masubligidan qat'i nazar, fayzli bo'lishidan dalolat beradi. Ana shu fayzni, san'at asaridagi jozibani his qilmaslik esa kishining qalbi qattiqligi, diydasi tosh qotgani, uning nafosatni his qilish qobiliyati zaifligini bildiradi. O'z-o'zidan ayonki, bunday kishilar o'z jahlini idora etishda ko'pincha o'jiz bo'lib qoladi...

"Yoz kechasi. Osmon falakda..."ning ahamiyati shundaki, bu she'rni e'tibor, ixlos bilan o'qigan odam o'zi ko'rib kuzatib yurgan narsalarga boshqacha ko'z bilan qaray boshlaydi. Yil fasllarida, dalalarda, ariqlarda jildirab oqqan suvda, chigirtkalar chirillashida, yog'ayotgan yomg'irda, polizdagi qovunda, bog'lardagi shaftolida jonli hayot va g'aroyib sirlar yashiringanini his etadi.

“Yoz kechasi. Osmon falakda...”da e’tibor qaratilgan manzara o’ziga tanishday, shuning barobari-da tamoman boshqachaday tuyuladi. Yoz fasli o’quvchi ongi, shuurida o’ziga xos yangi ma’no kasb etadi:

*“Yoz kechasi.
Osmon falakda...
Kunduzning kitobi o’qildi.
Tars yorildi qovun palakda,
Oltin shaftolilar to’kildi.
Dalalarda mudraydi uyqu,
Dala yotar kutib quyoshni.
Ariqlarda doim uyg’oq suv
Polizlarga ketadi shoshib.
Yoz sha’niga qo’shiq to’kilar;
Chigirtkalar chirillar chunon.
Yomg’ir yog’ar, go’yo yog’ilar
Issiq tuproq ustiga marjon.
Yoz yomg’iri iliqlidir biram,
Shitir-shitir uning qo’shig’i.
Bir shirin hid taralar yerdan
Va yurakka ketar qo’shilib”.*

Rauf Parfi “Yoz kechasi. Osmon falakda...”da O’zbekistondagi yoz kechasi dunyoning boshqa mintaqalaridagidan tamoman farqli ekanini hassoslik bilan ko’rsatib beradi. Albatta, bu fasl Yer sharidagi o’zga o’lkalarda ham juda farahli kechadi. Ammo Yevropa mamlakatlaridagi yoz kechasi Sharq davlatlari, xususan, O’zbekistondagi saraton tunidan o’ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. O’zbekistonning yoz kechalarida o’ziga xos nimadir borligini yurtdoshlarimizdan ko’ra vatanimizga sayyoh bo’lib kelganlar darhol sezishadi. Saratonning oy to’lgan kechalarida O’zbekiston zamini kishining vujudiga xush yoqadigan, jism-u joniga orom beradigan iliqlik va oydinlikka chulg’anadi. Odam o’shanda osoyishtalik va xotirjamlik behad shirin ne’mat ekanini yurakdan his qilib, qalbi shukronalik hissiga to’ladi va unga hayot yanada shirin, maftunkor ko’rinadi, beg’ubor oydin kechada iliqlik va salqinlik omuxta havodan nafas olish kishiga cheksiz lazzat bag’ishlaydi. O’zbekistonning yoz kechasida bepoyon dashtu dalalar, bog’-rog’lar, shahar, qishloqlar uzra butun borliqqa orom beradigan sokinlik va ma’yuslik kezadi. Osmonda suzib borayotgan oy ham, unga hamroh Yer shari ham allaqanday xavotir bilan nimanidir intizor bo’lib kutayotganday tuyuladi. Goh-gohida esib o’tadigan mayin shabada ta’sirida dov-daraxtlar yaproqlarining shitirlashi, hasharotlar ovozi, soy va ariqlarda suvning shildirab oqishi tun qo’ynida bo’lakcha sado taratib, kishini hayajonga soladi. Odam oy to’lgan yoz kechasida osmonga qarab, qalbiga yaqin kishilar bilan diydorlashishni qo’msab qoladi va diydorlashish, ko’rishish bir-biriga mehr ulashish mehr berishning eng oliy shakli, mumtoz ko’rinishi ekanini anglab yetadi, umri bir xil kechadigan kunlar ichida o’tayotgani, o’zining g’oyat zerikarli yashayotgani to’g’risida o’ylab qoladi. Kishi, boshqa paytlarga qaraganda, yoz kechasida qadrdonlar, qarindoshlar bilan ko’rishib, diydorlashib turish zarurligini, odamlarning quvonchi, qayg’usiga sherik bo’lish nechog’li muhimligini chuqurroq his qiladi. Chunki qovun, olma, umuman, meva, o’t-o’lan, gullarning isi, yomg’ir yog’ayotganda tuproqdan taraladigan yoqimli hidlar dimoqdan o’tib, yurakka quvvat bo’lib qo’shiladi va qalbdan ezgu hislar uyg’otadi. Ezgu hislar esa tuyg’ularni tiniqlashtirib, aql-tafakkurni teranlashtiradi.

“Sabr daraxti”dagi “Yoz kechasi. Osmon falakda...”ga o‘xshagan she’rlar insonni ma’nan-ruhan to’yintirib, uning ichki olamini boyitadi. “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Shabnam” qatorida turadigan mazkur she’r o‘quvchining qalbini yayratadi. Hassos shoirning bu kabi she’rlari qancha zamonlar o‘tsa-da, o‘zining ana shu xususiyatini to‘laligicha saqlab qoladi.

“Sabr daraxti”dagi har bir she’rda hassos qalb shoirning shaxsi barq urib turadi. Xususan, “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...” shunday hukm chiqarish uchun yetarli asos beradi. G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzodalar avlodi she’riyatiga xos maqto’v, madhiya, olqish, chaqiriq, da’vat, xitoblardan tamoman xoli “Sabr daraxti”dagi she’rlarda avvalgi zamonlar she’riyatida keng o‘rin egallagan voqealar rivojiga asoslangan syujet ko‘zga tashlanmaydi. Ularda fikrlaydigan, mushohada yuritadigan, voqelikka o‘ziga xos tarzda yondashadigan insonning o‘z-o‘zi bilan bahs-munozarasi aks etadi. “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”da, “Shoir”da “Sen yetim emassan”, “Zaynab va Omon”, “Kurash nechun?” mualliflaridan boshqa zamonda tug‘ilib o‘sgan shoirning dunyoqarashi, orzu-intilishi, tafakkur tarzi, intellekti darajasi ifodalanadi. “Baxt va tashvish”, “Shoir”ning muallifi o‘z-o‘zi bilan bahs-munozarasini qalamga olish orqali o‘zi yashayotgan davr – XX asr ikkinchi yarmi ilg‘or ziyolilari dunyoqarashi manzarasini chizib ko‘rsatadi. “Baxt va tashvish”, “Shoir”dagi lirik qahramon hech kimga “dushman” deb qaramaydi, hech kimni la’natlamaydi, kimdandir nafratlanishini asoslash uchun sabab axtarmaydi. U o‘quvchiga: “Yo‘q, shoir deb qarama atay, // Hukm etmakka shoshilma bir oz” deb murojaat qiladi va o‘zining boshqalardan farqli holatini: “Men kuyinib sevaman, netay? // Men kuyinib so‘zlayman, xolos” deb tushuntiradi. “Baxt va tashvish”ni e’tibor bilan o‘qigan kishi rostdan ham shunday ekanini ich-ichidan his qiladi. U “Bag‘ishlov”dan ham shunday xulosa chiqaradi. “Sen yetim emassan”, “Zaynab va Omon”, “Kurash nechun?” bitilgan davr ijodkorlari o‘zi yashagan zamon talabi bilan muayayn mafkura, ta’limotni olqishlaydi, boshqasini qoralab, inkor etadi. Ular turmushdagi barcha norasolik, to‘qnashuvlarni siyosatga olib borib bog‘laydi. XX asr ikkinchi yarmiga kelib esa insoniyat ijtimoiy turmushdagi, shaxsiy hayotdagi barcha muammo avvalo har bir odamning ong darajasi, tafakkuriga bevosita daxldorligini, har bir kishi voqelikka teran nigoh, sog‘lom nuqtai nazar bilan qarasa, o‘z huzur-halovati yo‘lida boshqalarni toptab, tepkilab o‘tishdan hazar qilsa, uyalsa, barcha to‘qnashuvlar, har xil ko‘rinishdagi mojaro va xunrezliklar barham topishini anglab yetdi. “Sabr daraxti” muallifi avvalgi davr adabiyoti namoyandalaridan farqli holda, boshqacha fikrlaydigan, o‘zgacha dunyoqarash bilan yashaydiganlarga qarshi kurashga, ularni yengishga chaqirmaydi. U boshqacha e’tiqod, boshqacha dunyoqarash asosida turmush kechirayotganlar bilan munozara qilish, mojarolashishdan ko‘ra, borliqqa mehr bilan qarash, tevarak-atrofdagi hodisalarni xolislik bilan kuzatishni hamma narsadan afzal deb biladi va odamlarni olam voqeligini ishtiyoq bilan kuzatishga chaqiradi, bunda beqiyos hikmat mavjudligini ta’kidlaydi. “Sabr daraxti”dagi “Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib...” shunday she’rlar sirasiga kiradi:

“Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib.

Jim. Tinglangiz uning kuyini.

U bir qo‘shiq aytar, do‘stlarim,

Sahargacha aytar kuyinib.

Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib.

Chiroq yonar – sevimli orzu,

Chiroq yonar – so‘nggi yo‘q hasrat.

Sevinchingiz kabi yonar u.

Chiroq yonar – eng go‘zal qismat,

*Chiroq yonar – sevimli orzu.
Chiroqni tinglangiz, odamlar;
Qarshisida egib turing bosh.
Sizni kuylar u tongga qadar,
To navbatni olguncha quyosh,
Chiroqni tinglangiz, odamlar”.*

Rauf Parfi she'riyati g'amgin va ulug'vor xiyobonga o'xshaydi. “Sabr daraxti” dagi “Shovul-laydi shamol, uvlaydi...”, “Shivirlaydi oyog'imda yashab o'tgan xazonlar...”, “Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar...”, “Yaproqlarda shamol o'ynar...”, “Mudrar yarim kecha uyquda...”, “Talpinadi, shunday kuladi...” shunday shoirona xulosaga kelish uchun yetarlicha asos bo'ladi. Borliq, tabiat-ning mo'jaz tasviri sifatida taassurot uyg'otadigan bunday she'rlar ro'yxati juda uzun bo'lib, uni yana davom ettirish mumkin. Bu she'rlar tabiatga madhiya sifatida yozilgan g'amgin va ulug'vor simfoniyaga o'xshaydi. Ayni she'rlarning lirik qahramoni kimnidir, nimanidir intiq bo'lib kutib, mahzun bo'lib qolgan o'ychan inson sifatida tasavvurda jonlanadi. U tabiat nafosatini juda nozik, teran his etishi bilan diqqatni jalb etadi. “Yaproqlarda shamol o'ynar...” dagi: “Sochlarimga qo'nar shamol, // Shamol qo'nar ko'zlarimga” misralarini o'qiganida she'rxon beixtiyor o'ziga: “Shu paytgacha shamol butun vujudimga tegishini bilardim, his qilardim. Ammo shamol sochlarim-ga, ko'zlarimga qo'nishini hech xayolimga keltirmagan ekan” deydi. O'quvchi tuyg'ulariga ta'sir o'tkazgan san'at asarini, xususan, she'rni o'zicha xayolan davom ettiradi.

“Sabr daraxti” dagi she'rlar o'z o'quvchilarining his-tuyg'ulari orqali ijtimoiy tafakkurga ta'sir ko'rsatib, odamlar qalbida insonparvarlik hissini ulg'aytiradigan, faol fikrlashga rag'bat uyg'ota-digan salmoqqa ega. Chunki ular inson va uning qalbi haqidadir. Shu bois “Sabr daraxti” dagi she'rlarni o'qish va anglash barcha kishilar uchun Muhammad Yusuf she'rlarini mutolaa qilish singari oson kechmaydi. “Sabr daraxti” singari san'at asarlari kundalik oddiy voqelikni tasvir-lash asosida odamlarni o'zining ichki dunyosiga, fe'l-atvoriga, tevarak-atrofiga hafsala, e'tibor va uyg'oq ko'z bilan qarashga, tabiat va ijtimoiy hayot hikmatga to'laligini anglashga, borliqqa bep-arvo bo'lmaslikka undaydi. “Baxt va tashvish” muallifi ijodining ahamiyati shu bilan belgilanadi.

Albatta, “Sabr daraxti” dagi she'rlardan qanoatlanmaganini aytishga, ular xususida tanqid-iy fikr bildirishga barchaning bir xilda haqi bor. Ammo ushbu to'plam to'g'risida bu tarzda mulohaza yuritish undagi she'rlarning qadrini aslo pasaytirmaydi. Aksincha ularga yangicha yondashish, she'rlarning yangi ma'no qirralarini topishga yo'l ochadi. Chunki “Sabr daraxti” singari san'at namunalari har bir kishining tabiatiga chuqur o'rnashgan, jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiladi-gan, odamlarning bir-birini tushunishi, qadrlashi, e'zozlashiga g'ov bo'lib kelayotgan ma'naviy majruhlik, mudroqlikni bartaraf etishga hissa bo'lib qo'shiladi.

O'quvchi “Sabr daraxti” dagi she'rlardan ta'sirlanishining asl sababi nimada ekanligi xususida o'ziga o'zi savol bersa, o'ylab, o'yining oxiriga yetolmaydi. Chunki hassos shoir she'rlarining mazmuni, badiiy xususiyatlari mohiyatiga chuqurroq kirib borgan sari ular to'g'risidagi fikr-mu-lohazalar shu qadar teranlashib, tarmoqlanib ketadiki, ular o'zbek she'riyatining olis tarixi va ja-hon she'riyatining rang-barang manzarasi bilan bevosita tutashib ketadi. “Bag'ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yaproqlarda shamol o'ynar...”, “Men kimnidir kutmayman mahzun...” ham, to'plam-dagi boshqa she'rlarda ham kishi qachondir o'zi his etgan allaqanday sirli kechinma, tuyg'ular ifodalanganini, albatta, bilib oladi. Chunki bu she'rlarda shoirning ko'ngli bir-biriga zid kechin-malarga to'lib-toshgani, u qalbining ana shu beorom lahzalarini boshqalar bilan baham ko'rishga o'zida kuchli ehtiyoj sezganini va shu bois qo'liga qalam olgani bilinadi. Hassos qalb manzarasiga aylangan ayni she'rlar bag'rida sirli, aql bovar qilmas shoirona bir nima mujassamligini o'quv-

chi savqitabiiy tarzda, albatta, payqaydi. “Shabnam”ni o‘qib ta’sirlangan kishi shu paytgacha gullar yaprog‘iga, dov-daraxt, o‘t-o‘lanlarning bargiga qo‘nib, quyosh nurida tovlanib yaltiragan shudringga, tabiatning boshqa hodisalariga e’tiborsiz bo‘lib kelgani to‘g‘risida beixtiyor o‘ylab qoladi va oftob endi ko‘tarilib kelayotgan tong chog‘ida shabnam, shudringni tomosha qilish ham chinakam ne‘mat, pulga sotib olib bo‘lmaydigan bebaho quvonch, shirin lazzat ekanligini ich-ichidan idrok etadi. “Shabnam” she’ri sabab, tabiatning ushbu hodisasi kim uchundir benazir go‘zallik manbayi bo‘lib qolsa, ajab emas.

“Sabr daraxti”dagi she’rlar ayrim odamlarda hayotni quvonch, shodlik, xursandchilik maydoni emas, azob, uqubat va tashvish manzili deb his etish tuyg‘usi kuchli bo‘lishi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Qismati bunday kishilar esa hamma zamonda ko‘pchilikni tashkil etadi. Ularga inson yashashi, hayot kechirishi uchun zarur xatti-harakat, amallarning barchasi huzur-halovat bag‘ishlashdan ko‘ra, ko‘proq azob va qiyinchilik tug‘diradi. Ularni, ayniqsa, odamlarning o‘zaro muomala-munosabatidagi soxtalik, sun‘iylik, yasamalik ko‘p diqqat qiladi. “Baxt va tashvish”da shunday insonning ruhiy dunyosi ochib beriladi. Turmushning tuganmas g‘am-tashvishlari bu odamni ich-ichidan ezgani, uning uchun boshqalar intiladigan orzu-havas, maqsad-muddaolar fayzsiz bir narsa ekani yaqqol bilinib turadi. To‘plamdagi “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...”, “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Shabnam” kabi she’rlar esa kishida yoqimli tuyg‘u uyg‘otadi. Bu she’rlar ko‘ngildagi murakkab hissiyotlar tasviriga til ojiz ekaniga aniq isbot bo‘la oladi. Buning sababi shundaki, tabiat hodisalari ta’sirida tug‘iladigan o‘zaro zid, qarama-qarshi tuyg‘u, hissiyot, kechinmalar bir-biri bilan ajoyib tarzda chambarchas chatishib ketadi. Tuyg‘ularga ta’sir o‘tkazib, turli hissiyotlar uyg‘otadigan ayni she’rlarning ahamiyati shundaki, ular bu olam, butun borliq insonning aql-tafakkuriga bog‘liq bo‘lmagan, mantiq mezonlariga sig‘maydigan hodisalarga to‘laligidan darak beradi. Hayotning ana shu kabi azaliy va abadiy haqiqatlarini idrok etish orqali odam insoniy komillikka erishish yo‘liga kiradi. Har bir kishi umr bo‘yi – so‘nggi nafasgacha davom etadigan bu mashaqqatli yo‘lni o‘ziga xos tarzda bosib o‘tadi. “Shabnam”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...”ni, “Sabr daraxti”dagi boshqa she’rlarni ixlos bilan o‘qigan kishining esa tasavvuri teranlashib, qalbida borliqning turfa xil ranglari va ohanglari sado beradi. Albatta, bu bebaho ne‘mat hammaga emas, mutolaa qilganlari to‘g‘risida fikr yuritib, mushohada qilgan o‘quvchilarga nasib etadi.

Hassos shoirning dil daftari bo‘lmish she’rlarini e’tibor bilan mutolaa qilgan, diqqatni jamlab tinglagan kishi aniq tasavvur qila olmasa-da, qalbini poklayotgan, uni ruhlantirayotgan qandaydir noma’lum bir kuchni sezadi. “Sabr daraxti” to‘plami xuddi Abdulla Oripov, Shavkat Rahmon she’rlari, Nazar Eshonqul hikoya va qissalari singari zamonaning ilg‘or fikrli ziyolilari uchungina emas, balki barcha uchun zarur bo‘lgan yangi ma’naviy kuch hamda ruhiy quvvat baxsh eta oladi.

“Baxt va tashvish” muallifi she’rlari odamlarning tuyg‘ularini tiniqlashtirib, aql-tafakkurini teranlashtirib, ularni ongli, faol hayot kechirishga yo‘llaydigan, o‘ziga sezdirmasdan turib, faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan salmoqqa ega. Ular o‘quvchilarga oz bo‘lsa-da, kuch-g‘ayrat, shijoat, ma’naviy-ruhiy quvvat baxsh etadi. O‘z-o‘zidan aniqki, o‘quvchi bunga o‘qigan she’rlarini anglash, tushunishga intilish orqali muyassar bo‘ladi. Agar unda shunday xohish, istak va bunga erishish uchun harakat bo‘lmasa, “Sabr daraxti” ham, jahon adabiyotining boshqa durdonalari ham unga hech narsa bermaydi. Agar diqqat qilinsa, “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...” singari ma’no-mazmuni ochiq she’rlar emas, “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...” kabi manzara tasviridan iborat she’rlar ham fikrlaydigan, mushohada yuritadigan o‘quvchilarga sinovli dunyoning ko‘pgina haqiqatlarini oydinlashtirib, ular qalbiga quvonch va shijoat, tavba-tazarru singari bir-biriga zid hissiyotlarni olib kiradi. Kishining qalbida ana shunday hissiyotlar barq ursa, u hayot hodisalarini befarq kuzatuvchidan ularni ongli

ravishda anglaydigan faol fuqaroga aylanadi. Hassos shoir o'z ijodi to'g'risida mulohaza bildirar ekan, she'rlarining xususiyatlariga e'tibor qaratib: *"Pag'a-pag'a oppoq qor yog'ar..."*, *"Men yolg'izman..."*, *"Tong otmoqda..."*, *"Yomg'ir yog'ar..."*, *"Bormi bahorim, bormi?"*, *"Cho'li iroq"*, *"Ohang"*, *"Shoir"* kabi bir qancha she'rlarimni izohlab o'tirishga hojat yo'q, deb o'ylayman. Bular ruhiy holatning shoirona tasviri deb qaralsa bo'ladigan she'rlardir" deydi. (Parfi, Rauf. Saylanma. Ikki jildlik. 2-jild. Toshkent: "Muharrir", 2022. – 280 b. 7-bet). "Ruhiy holatning shoirona tasviri" esa Rauf Parfi ijodining o'ziga xos muhim xususiyatlari sirasiga kiradi. "Sabr daraxti"da ham, hassos shoirning boshqa kitoblariga jamlangan turli mavzudagi she'rlarda ham xuddi shu xususiyat alohida bo'rtib turadi. Ularni hafsala, ishtiyoq bilan mutolaa qilgan o'quvchi darhol bu holatni payqaydi va ayni haqiqatni, albatta, e'tirof qiladi. "Sabr daraxti" to'plami adabiyotdagi an'anaviy mavzudagi she'rlardan iborat bo'lsa-da, muallif ularda mavzuga o'ziga xos qarashlar asosida yondashadi, hodisalarga yangicha nuqtai nazar bilan qaraydi, fikrini "yarq" etib e'tiborni tortadigan ajoyib tashbehlar, qo'llanmagan ohorli obrazlar orqali ifodalaydi. "Sabr daraxti"dagi har bir she'rda muallif hech kimga o'xshamagan o'ziga xos shoir sifatida ko'rinadi. Bu haqiqat esa "Rauf Parfi – hassos shoir" deyish uchun yetarli asos beradi.

Insonning peshonasidagi ajinlar so'zlar bilan bevosita bog'liqligi (*"So'zlaridir peshonada to'plangan ajin"*)ni idrok etish, kishining barcha xatti-harakati, jumladan, qo'llari harakati so'zlar bilan chambarchas aloqadorligini anglash, his qilish uchun kishida tug'ma farosat va undan kelib chiqadigan chuqur bilim bo'lishi kerak. Ushbu haqiqatni "So'zlar" she'ridagidek ta'sirchan ifodalash uchun, albatta, kishida Rauf Parfidek Xudo bergan shoirona iste'dod ham bo'lishi zarur. "Sabr daraxti" to'plamini ishtiyoq bilan o'qigan o'quvchining she'r to'g'risidagi tasavvuri ancha oydinlashadi va u juda ko'p shoirlarning yozganlari ancha jo'n, sodda narsa ekanini anglab yetadi. Masalan, muhabbat to'g'risidagi aksariyat she'rlarda chin insoniy muhabbat hissi yo'qligi, ular shunchaki shahvoniy intilishning izhori, bayoni ekanligini idrok qiladi. Chunki she'r ham, qo'shiq, kuy ham ijodkorning yuragidan chiqqanidagina ta'sirli bo'ladi. "Sabr daraxti"dagi muhabbat haqidagi she'rlar shoir qalbidagi muhabbat hissi bilan bog'liq og'riq, azoblardan tug'ilgani bililib turadi. To'plamdagi ushbu hamda boshqa mavzudagi she'rlar ham inson hayot hodisalarini bag'ridagi teranlikni idrok etish bobida mislsiz ijodkor ekani, insonga berilgan ne'matlarning ma'no jilolari, rang va ohanglari esa cheksiz, bepoyon ekanini esga soladi.

"Sabr daraxti"dagi e'tibor qaratilgan she'rlarda, xususan, "Shabnam", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Yoz kechasi. Osmon falakda...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar..."da shoir inja hislar musavviri sifatida ko'rinadi. U nafaqat tabiat to'g'risidagi she'rlarida, ona haqidagi, muhabbat xususidagi, ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she'rlarida ham o'quvchiga uning xayoliga kelmagan tashbehu ko'chimlarni taqdim etib, uni zavqlantiradi. Bu she'rlardagi teran ma'noga yo'g'rilgan misralardagi so'z oqimi ravonligi, ulardagi dardli ohang mavjlari nafaqat zamondoshlarimizga, balki kelgusi avlodlarga ham, albatta, xush yoqadi. Chunki ularda his-hayajonga to'lgan qalb tug'yonlari ta'sirchan tarzda ifodalanadi. Rauf Parfi o'z she'rlarida hassos shoir sifatida o'zining dardli o'y-kechinmalari, teran tuyg'u va hissiyotlarini odamlar bilan baham ko'rishni maqsad qiladi. U yoz kechasidan, yaproqlarda o'ynagan shamoldan, shig'alab yoqqan yomg'irdan, quyosh nurlarida yaltirab jilolangan shabnamdan o'zi tuygan zavqni boshqalar ham tuyushidan cheksiz lazzat, orom oladi.

"Sabr daraxti" bag'ridagi sir-sinoatlardan biri shundaki, u she'r bitish inson aql-idrokining o'zgacha bir xususiyati ekanligi to'g'risida o'ylatadi. Shuning barobarida ushbu to'plam she'rlardan ta'sirlanish, uni mutolaa qilganda, tinglaganda, beixtiyor mutaassir bo'lib qolish inson tabiatining xos jumbog'i ekanligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Ijod falsafasi. To'plovchi va tarjimon Humoyun.* – T.: “Global books”, 2021. – 224 b.
2. Muxtor A. *Oq yo'l!* – “Sharq yulduzi” jurnali, 1966 yil, 1-son.
3. Rauf Parfi. *Sabr daraxti: She'rlar.* – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986, – 216 b.
4. Rauf Parfi. *Saylanma. Ikki jildlik. 2-jild.* – T.: “Muharrir nashriyoti”, 2022. – 280 b.
5. Rauf Parfi. *Sakina (she'rlar).* – Toshkent: “Muharrir” nashriyoti, 2013. – 376 b.
6. Rauf Parfi. *So'nggi vido: she'rlar.* – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 136 b.
7. *Sim-sim... Mutolaa sirlari. To'plovchi va tarjimon Humoyun.* – Toshkent: “OYDIN” MCHJ, 2021. – 224 b.
8. *XX asr o'zbek adabiyoti tarixi: universitetlar va pedagogika institutlari bakalavr ixtisosini oluvchilar uchun darslik/ N. Karimov, S. Mamajonov, B. Nazarov va boshqalar/* – Toshkent: “O'qituvchi”, 1999. – 544 b.
9. Eshonqul N. *Ijod falsafasi.* – T.: Akademyashr, 2018. – 416 b.
10. Eshonqul N. *Mendan “men”gacha: adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami.* – Toshkent: “Akademyashr”, 2014. – 512 b.

